

Կ. Ն. ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

8(092)
3-84

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

К. Н. ЮЗБАШЯН

Կ. Մ. ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ

АКАДЕМИК
ИОСИФ ОРБЕЛИ

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻ

2447

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1987

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1987

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Արևելագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական կոլեգիա

Գալոյան Ա. Ա. (նախագահ)

Բարսեղյան Խ. Հ., Թովմասյան Ս. Ս., Հախվերդյան Լ. Հ.,

Վազարյան Վ. Հ., Վարազյոզյան Կ. Գ., Մովսիսյան Մ. Ե.,

Սարգսյան Գ. Խ. (նախագահի տեղակալ), Սանասարյան Հ. Ա.

(պատասխանատու քարտուղար), Վաղանյան Ս. Հ., Տեր-Մինայելյան Մ. Լ.

Պատասխանատու խմբագիր՝

պատմական գիտությունների դոկտոր Պ. Մ. Մուրադյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Գ. Խ. Սարգսյանը և

բանասիրական գիտությունների դոկտոր Կ. Մ. Մուրադյանը

Յուզբաշյան Կ. Մ.

0—842j Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի [Պատ. խմբ.

Պ. Մ. Մուրադյան]. ՀՍՍՀ ԳԱ Արևելագիտ. ին-տ.

—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987. 111 էջ. 4 թերթ նկ.:

Ակադեմիկոս Հ. Օրբելին առավել ակնառու այն հայագետ-
արևելագետներից է, որոնք նշանակալի շափով կանխորոշել են
հայրենական արևելագիտության, ինչպես նաև հայագիտու-
թյան զարգացման մեթոդային ուղին: Նրա կյանքի և գործի
ուսումնասիրությանը նվիրված այս գրքույկը միաժամանակ
հայրենի գիտության պատմությունը ներկայացնող մի զրվագ
է՝ զրված փաստական հարուստ նյութի հիման վրա:

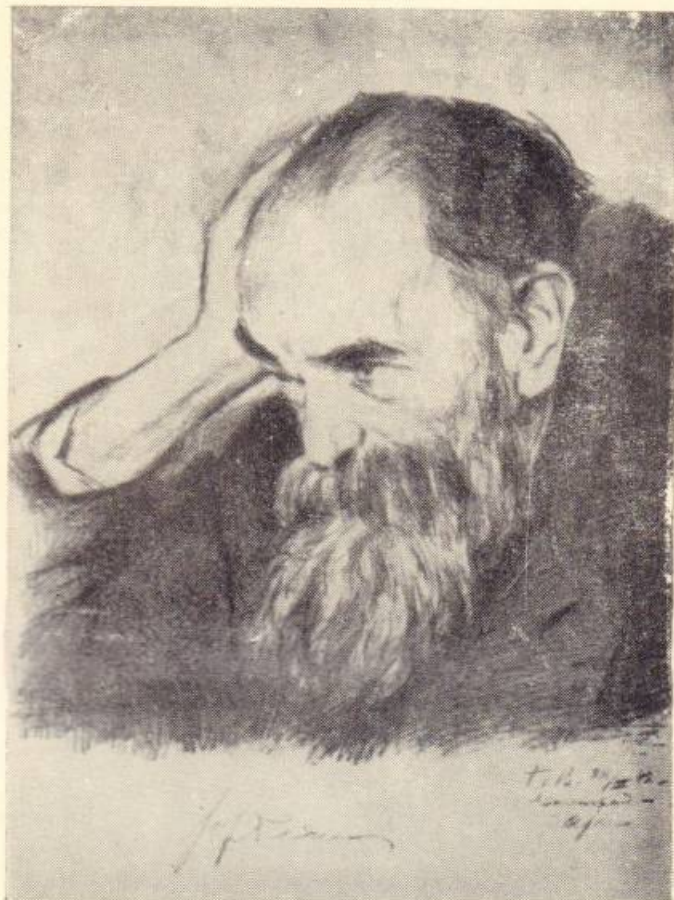
Այն հասցեագրվում է պատմությամբ, հնագիտությամբ,
ազգագրությամբ ու արվեստով զբաղվող մասնագետներին,
ինչպես նաև ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

0505040000

Յու 703 (02) — 87 97—88

ԳՄԿ 63.3դ (22) Օրբելի Հ. +

+ 63.4 (22) + 63.5 (22)

Հովսեփ Օրբելի

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին պատկանում է իր ժամանակի առավել ակնառու հայագետների շարքին: Նա այն գիտնականներից է, որոնք կանխորոշել էին հայրենական արևելագիտության, հատկապես հայագիտության արդի ընթացքն ու ուղղվածությունը: Գիտության մի քանի բնագավառներում նա ճանաչվել է իբրև բարձրագույն հեղինակություն: Հ. Օրբելին եղել է գիտության խոշոր կազմակերպիչ, բազմիցս իբնն զբաղող իբրև բարդ ստեղծագործական կոլեկտիվների իսկական հոգածու առաջնորդ: Հովսեփ Օրբելու ազդեցության ներքո ձևավորվել են գիտության տասնյակ մշակներ:

Իր կյանքի մեծ մասը Հ. Օրբելին անց է կացրել Պետերբուրգ-Լենինգրադում, ուր արտասովոր ժողովրդականություն է վայելել որպես էրմիտաժի բազմամյա տնօրեն: Հայրենական պատերազմի առաջին օրերին նա է կազմակերպել այդ թանգարանի անգին գանձերի տեղափոխումը թիկունք, իսկ հետագայում՝ ղեկավարել էրմիտաժի վերակենդանացումը:

50-ական թվականների կեսերից, երբ Լենինգրադի և առհասարակ երկրի արևելագիտությունը նոր վերելք էր ապրում, Հ. Օրբելին էր այդ ընթացքին ուղղվածություն տվող հեղինակավոր ղեմքերից մեկը: Միաժամանակ նա իսկական հայաստանցի էր, հատուկ սեր ու հարգանք էր վայելում Հայաստանում, մանավանդ որ նրա անունը ընդմիշտ կապված է մեր միջնադարյան մշակույթի փառքը կազմող Անիի ուսումնասիրության հետ, իսկ «Ստանա ծոեր» հերոսական վեպը, առես, նոր կյանք է ապրել նաև Հ. Օրբելու շնորհիվ: Նա է եղել մեր Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադիր պրեզիդենտը և, վերջապես, մարմնավորելով հայ մտավորականի լավա-

գույն գծերը, նա հայ մտքի և մշակույթի իսկական դեսպանն է եղել Ռուսաստանում:

Հովսեփ Օրբելու ծառայություններից մեկն էլ այն է, որ նա պահպանել է իր ուսուցիչներին՝ դիտություն դասականների ավանդները և գրանք փոխանցել գալիք սերունդներին:

Հովսեփ Օրբելին բացառիկ անձնավորություն էր, և սխալ կլիներ նրա կյանքի նկարագիրը դիտել որպես գիտական գործչի տիպական կենսագրություն: Լինելով արտակարգ գործունյա, ապրելով իր դարաշրջանի ուրախությամբ ու ցավերով, նա միաժամանակ ամփոփում էր այդ դարաշրջանի որոշ հատկանշական կողմերը, դարձել էր նրա մի մասնիկը:

Հ. Օրբելու մասին շատերն են գրել, հատկապես գիտնականի մահից հետո: Հեղինակներից շատերը ճանաչել են իրենց հերոսին և, անտարբեր ըլինելով նրա անձի նկատմամբ, յուրովի են մեկնել նրա կյանքի ուղին, յուրովի վերարտադրել կերպարը: Անձնականության երանգ ունի թերևս սույն գրությունիկի շարագրանքը ևս, բայց ինչ արած՝ անհնար է սառն ու անտարբեր դիտող մնալ, երբ աչքիդ առաջ բացվում է Հովսեփ Օրբելու բարդ, վառ ու բոցկլտուն էությունը*:

* Այս գրությունը հասցեագրված է մասնագետներին ու ընթերցող հասարակայնությանը, ուստի Հ. Օրբելու կենսագրական իրողություններին վերաբերող հղումները (այդ տվյալները մասամբ քաղված են արխիվային նյութերից) սղված են: Ավելի մանրամասն տե՛ս К. Н. Юзбашян, Академик Иосиф Абгарович Орбели. М., 1986, ինչպես նաև նույն աշխատության նախորդ հրատարակությունները՝ ռուսերեն, Մ., 1964 և հայերեն՝ Եր., 1971: Նշված հրատարակություններում ընթերցողը կգտնի նաև Հովսեփ Օրբելու ընդարձակ հուշերը, որոնք վերաբերում են նրա ուսանողական կյանքին, ուսուցիչներին, գործընկերներին: Դրանք 1955 թ. մարտի 3-ին Լենինգրադի պետական համալսարանի արևելյան ֆակուլտետում Օրբելու ելույթի գրառումն են: Սույն գրությունում այդ կարևոր նյութերը բերված են միայն հատվածաբար: Հ. Օրբելու կյանքին ու գործին վերաբերող ուշագրավ նյութեր կան Պ. Մ. Մուրադյանի հրատարակած Ն. Մառի և Հ. Օրբելու ծավալուն նամակագրության էջերում (տե՛ս «Հայագիտական հետազոտություններ», պրակ LX, Երևան, 1974, էջ 227—306):

Ա. ԿՅԱՆՔԸ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հովսեփ Օրբելին ծնվել է տոհմիկ մտավորականների ընտանիքում: Նրա պապը՝ Հովսեփ Հովակիմի Օրբելին, ավարտել էր Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, ցանկացել զբաղվել բժշկությամբ կամ իրավաբանությամբ, բայց ենթարկվել էր մոր կամքին և դարձել քահանա: Առժամանակ ծառայել էր Աստրախանում, ապա Պետերբուրգում և, ի վերջո, հաստատվել Թիֆլիսում: Երկար տարիներ զբաղվել է ուսուցչությամբ (Պետերբուրգում հայոց լեզու է դասավանդել Կադետական դպրոցի հայ սաներին), եղել Թիֆլիսում 1850-ական թվականներին հրատարակվող «Արարատ» հանդեսի ցենզորը, հեղինակել տպագիր մի շարք աստվածաբանական աշխատություններ: Վախճանվել է 1891 թ.¹:

Հովսեփ Օրբելի ավագը ունեցել է երեք տղա և երկու աղջիկ: Ավագ որդին՝ Դավիթը, ավարտել էր Խարկովի համալսարանը և դարձել բժիշկ-հոգեբույժ: Ժամանակին Անդրկովկասում նա մեծ հեղինակություն և լայն ճանաչում է ունեցել: Գ. Օրբելու գրին են պատկանում տեղաճարակային վզատակի ուսուցիչն և բթամտությունը վերաբերող մի քանի ուսումնաչիրություններ: Մասնակցել է հոգեբույժների գիտական բաղմաթիվ համագումարների ու համաժողովների:

Երկրորդ որդին՝ Համազասպը, Թիֆլիսում հայտնի բժիշկատամնարույժ էր:

Երրորդը՝ Աբգարը, ուսանել է Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում և ավարտել իրավադիտության թեկնածուի աստիճանով: Պահպանվել է պետական փոխառություններին նվիրված նրա ավարտական աշխատանքը: Աբգար Օրբելին ցանկացել է մնալ Պետերբուր-

գում, սակայն հոր պահանջով վերադարձել է հայրենիք և իբրև հաշտարար դատավոր պաշտոնավարել Նախիջևանում, ապա՝ Օաղկաձորում, Քուլթայիսում: Թիֆլիս տեղափոխվելուց հետո նա մի քանի տարի աշխատել է որպես դատական պալատի դատախազի օգնական, ապա դարձել փաստաբան և զբաղվել մասնավոր գործառնություններով:

Արգար Օրբելին հիրավի կրթված մարդ էր, հետևում էր մշակութային կյանքին, շատ էր կարգում, ուներ մեծ գրադարան: Նա առանձնակի կարևորություն էր տալիս իր երեխաների դաստիարակությանը. լինելով համեմատաբար համեստ հնարավորությունների տեր մարդ, գիմնազիա հաճախող երեխաների համար հրավիրում է նաև մասնավոր ուսուցիչներ, իսկ հետագայում բոլոր զավակներին սովորելու ուղարկում Պետերբուրգ:

Ընտանիքում նրա ազդեցությունը մեծ էր, հեղինակությունն՝ անառարկելի: Որդիների ազատությունը ոչնչով չէր սահմանափակում, այնուհանդերձ՝ 1906 թ. արդեն Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող 19-ամյա Հովսեփը Անի մեկնեց միայն հոր թույլտվությունը ստանալով: Հովսեփը մտածում էր թողնել Պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը և մնալ միայն Արևելյան լեզուների ֆակուլտետում, սակայն այդպես չարեց: «Հինգրոպեանոց խոսակցությունը հորս հետ բավական էր, որպեսզի մի կողմ նետվի այդ միտքը», — նշում է Հովսեփի Օրբելին իր հուշերում:

Արգար Օրբելու կինը՝ Վարվառան, Արղության իշխանական տոհմից էր (Մովսես Արղության-Երկայնաբազուկի դուստրն էր) և, հակառակ իր ազնվական ծագմանը (որով նա հպարտանում էր), դեռատի հասակից ընտելացել էր ֆիզիկական աշխատանքի, իսկ հետագայում այդ սովորությունը ձգտում էր արմատավորել նաև զավակների մեջ: Ուշադրությամբ հետևում էր նրանց պարապմունքներին («երեք անգամ արական գիմնազիա եմ ավարտել», — կատակում էր նա): Ժամանակակիցների վկայությամբ հոգատար էր նաև հարևանների երեխաների հանդեպ և շրջապատի հարգանքն ու սերն էր վայելում:

Կորցնելով ամուսնուն, Վարվառա Մոխեսենյան, ինչպես նրան անվանում էին բոլորը, սկսեց ֆրանսերենի դասեր տալ, իսկ Վրաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո զբաղվեց հասարակական աշխատանքով, անգամ Թիֆլիսի քաղաքային սովետի դեպուտատ ընտրվեց:

Արգար Օրբելու ավագ որդին՝ Ռուբենը (1880-1943), ավարտել էր Պետերբուրգի համալսարանի Իրավաբանական ֆակուլտետը, ստացել առաջին կարգի դիպլոմ և մնացել համալսարանում՝ քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնում պրոֆեսորի կոչում ստանալու: 1906 թ. արժանացել էր իրավագիտության մագիստրոսի աստիճանի, ստաժավորվել նաև Գերմանիայում՝ Ենայի համալսարանում, ճանաչվել այդ համալսարանի ղեկավար: Հետագայում նա տարվեց ջրասուզական գործով, որի պատմությունը մի շարք կարևոր ուսումնասիրություններ նվիրեց: Ռուբեն Օրբելին ստորջրյա հնագիտության հիմնադիրներից մեկն է մեր երկրում. 1937 թ. Բուդ գետի ափին նա պեղեց հնադարյան մի մակույկ՝ արժանանալով վաստակած ուշադրության: Կյանքի վերջին տարիներին Ռ. Օրբելին գիտական մեծ գործունեություն էր ծավալել Հատուկ նշանակության ստորջրյա աշխատանքների արշավախմբում (ЭПРОН)²:

Միջնեկ որդու՝ Լևոն Օրբելու (1887-1958) անունը հայտնի է բոլորին: Իբրև Ի. Պ. Պավլովի աշակերտն ու մերձավոր գործակիցը նա ֆիզիոլոգիայի բնագավառում կանգնած է գիտական մի շարք ուղղությունների սկզբնավորողի տեղում: Լ. Օրբելու գաղափարների զարգացմամբ այժմ զբաղված են գիտահետազոտական ամբողջ հաստատություններ: Լ. Օրբելու աշակերտներն ու աշխատակիցները հիշում են նրա ազնվավագույն կերպարը, հիշում են ինչպիսի տոկունություն ցուցաբերեց, երբ 40-ական թվականների վերջին նրա հեղինակությունը կասկածի տակ դրվեց, և նա գրեթե զրկվեց հետագա աշխատանքի հնարավորությունից: Բայց անգամ այդ պայմաններում Լ. Օրբելին հետ լիանգնեց իր սկզբունքներից, անարատ պահեց իսկական գիտնականի պատիվը³:

Օրբելիների գերդաստանը աչքի էր ընկնում մի շարք այնպիսի գծերով, որոնք հատուկ էին XIX դ. վերջի — XX դ. սկզբի հայ մտավորականությանը: Հայ (և ավելի լայն՝ արևելեյան) կյանքի ավանդույթներն այստեղ զուգակցվում էին ռուս և արևմտաեվրոպական կենցաղավարության սկզբունքների հետ, և դրանց համադրությունը զարմանալի պտուղներ էր տալիս: Ընտանեկան մթնոլորտը, անշուշտ, ազդել է Հովսեփ Օրբելու խառնվածքի վրա: Մասամբ ընտանիքին էր նա պարտական իր այնպիսի դժերով, ինչպիսիք են՝ դատողությունների շիտակությունը, հասարակական պարտքի բարձրը ըմբռնումը, իսկական, անվարան ինտերնացիոնալիզմը:

Ընտանեկան ավանդույթը պահպանել է նաև հաջորդ սերունդը: Լևոն Օրբելու Մարիամ դուստրը (1916-1949) եղել է հոր պես տաքարյուն, համարձակ: ՀՍՍՀ ԳԱ Ռադիոմի ինստիտուտում աշխատելիս փորձերի ընթացքում ստացել է ճառագայթային հիվանդություն, որից և վախճանվել է: Նրա որդի Աբգարը, որին պապը դստեր մահվանից հետո որդեգրել էր, նույնպես ֆիզիկոս է:

Ռուբեն Օրբելու դուստր Դուսուդանը (1910-1985) կովկասագետ-բանասեր էր: Նրկար տարիներ աշխատում էր ՍՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի կենտրոնի բաժանմունքում, Հովսեփ Օրբելու մահվանից հետո վարում կովկասյան կաբինետը: Նա հեղինակ է մի շարք կարևոր աշխատությունների՝ նվիրված հատկապես վրացական ձեռագրերին*:

Հովսեփ Օրբելու միակ որդի Գմիտրին (1946-1971), հետևելով հորեղբոր օրինակին, որոշել էր իր կյանքը նվիրել ֆիզիոլոգիային: Այդն ուսանողական տարիներին լուրջ գիտահետազոտական աշխատանքի էր լծվել, սակայն գիտական մեծ ապագա ունեցող երիտասարդի կյանքը վաղաժամ ընդհատվեց:

Մաղկաձորում բացված է Օրբելի եղբայրների թանգարան, որի ցուցանմուշները հստակ պատկերացում են տալիս

* Օրբելիների գերդաստանին վերաբերող տվյալների մի մասը սույն գրքի հեղինակը ժամանակին ստացել է Ռուսուդան Օրբելուց:

այդ զարմանալի ընտանիքի մասին: Ինչպես Երևանում, այնպես և կենտրոնացված կան «Օրբելի» կամ «Օրբելի եղբայրների» անունը կրող փողոցներ: Լևոն Օրբելու անունն են կրում մի բանի գիտական օջախներ: Հուսանք, որ Հովսեփ Օրբելու անունով ևս հաստատություններ կկոչվեն:

* * *

Աբգար Օրբելու կրտսեր որդի Հովսեփը ծնվել է 1887 թ. մարտի 8(20)-ին, Քութայիսում: Հաջորդ տարին ընտանիքը վերահաստատվեց Թիֆլիսում՝ Անդրկովկասի մշակութային ամենախոշոր կենտրոններից մեկում: Բազում դպրոց-ուսումնարաններ ունեցող բազալ փառաբանված էր նաև իր թատրոններով, ուր երբեմն հանդես էին գալիս համաշխարհային աեռու վաստակած գերասաններ: Քաղաքի բազմազգ բնակչությունը խոսում էր վրացերեն, հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, ադրբեջաներեն: Արևելքն ու Արևմուտքը Թիֆլիսն ընտրել էին իբրև իրենց հանդիպման վայրերից մեկը: Ապագա գիտնականի համար Արևելքը եղել է ոչ միայն ուսումնասիրության առարկա, այլև՝ նրա կյանքի, էության մի մասը:

Հովսեփ Օրբելին 1896 թ. ընդունվում է Թիֆլիսի 3-րդ արական գիմնազիան: Այստեղ նա ձեռք է բերում դասական լեզուների՝ հունարենի և լատիներենի լավ գիտելիքներ: Որոշ առարկաներ լրացուցիչ անցնում է նաև տանը, հրավիրված բուսաբանների օգնությամբ (հայրը գտնում էր, որ բնագիտության, թիմիայի, ֆիզիկայի դրվածքը գիմնազիայում անբավարար է): Հայրը հոգ տարավ նաև, որպեսզի որդին միաժամանակ ձեռք բերի որոշ արհեստներ, ուստի պատանի Հովսեփը մասնագիտորեն յուրացրեց ատաղձագործությունը, ապա բարգործությունը: Հարևան երեխաների հետ շփվելով, հայերենից և ռուսերենից բացի, սովորեց վրացերեն, ադրբեջաներեն:

1904 թ. նա ավարտեց գիմնազիան: Ավարտականում գրանցված էր, որ «Թիֆլիսի 3-րդ գիմնազիայում սովորելու ամբողջ ընթացքում նրա վարքը առհասարակ եղել է գերազանց, դասերին հաճախելու, ինչպես նաև գրավոր աշխա-

տանքների ճշտագահությունը՝ գերազանց, աշխատասիրությունը՝ գերազանց, հետաքրքրասիրությունը՝ գերազանց...», այնուհետև գալիս են միայն «հինգեր»։ Նշվում է, որ շրջանավարտը առանձնահատուկ հաջողությունների է հասել պատմաբանասիրական գիտությունների բնագավառում։

1904 թ. հուլիսի 26-ին տասնյոթամյա Հ. Օրբելին խընդրագիր ներկայացրեց Պետերբուրգի համալսարանի Պատմաբանասիրական ֆակուլտետն ընդունվելու համար։ Ժամանակին, ինչպես ասվեց, այդ համալսարանն ավարտել էր հայրը՝ Արզար Օրբելին, ավարտելուց հետո համալսարանում էր թողնվել եղբայրը՝ Ռուբենը։

Հովսեփ Օրբելին անցավ Պատմաբանասիրական ֆակուլտետի լրիվ դասընթացը՝ դասական բանասիրության բաժանմունքի ծրագրով։ Գիմնազիայից ստացած գերազանց պատրաստությունը, անշուշտ, նպաստում էր համալսարանական առարկաների հեշտ հաղթահարմանը։ Իսկ դասախոսների կազմում կային այնպիսի խոշոր գիտնականներ, ինչպիսիք էին՝ անտիկագետներ Ս. Ա. Ժեբելյովը (1867-1942), Մ. Ի. Ռոստովցևը (1870-1952), Ֆ. Ֆ. Ջելինսկին (1859-1946), Բ. Վ. Ֆարմակովսկին (1870-1928), բյուզանդագետ Վ. Ն. Բենեշևիչը (1874-1938)։

Հունահռոմեական հնությունների հետ միասին ուսանող «դասականագետներին» ավելի ու ավելի էր հրապուրում Արեվելը՝ Հայաստանի, Վրաստանի, Իրանի պատմությունն ու մշակույթը։ 1906 թ. ամռանը Հ. Օրբելին մասնակցում է քաղաքամայր Անիի պեղումներին, իսկ 1907 թ. ընդունվում համալսարանի նաև Արևելյան լեզուների ֆակուլտետը։ Այնուամենայնիվ, արդեն որոշելով նվիրվել արևելագիտությանը, Հ. Օրբելին շթողեց դասական բանասիրությունը, որը նա դիտում էր որպես մի անհրաժեշտ աստիճան՝ արևելագիտական առարկաների տիրապետման ուղղությունը։ Ի դեպ, ճիշտ այդպիսին էր նաև Հ. Օրբելու ուսուցիչ, XXդ. խոշորագույն հայագետներից մեկի՝ Նիկողայոս Ազոնցի մոտեցումը, որը փայլուն կերպով ավարտեց Արևելյան լեզուների ֆակուլտետը, միաժամանակ անցնելով Պատմաբանասիրական ֆակուլ-

տետի լրիվ դասընթացը։ Իսկ Նիկողայոս Մառը (որի կերպարին բազմիցս պիտի անդրադառնանք սույն գրքի էջերում) դիտմամբ մնաց գիմնազիայի վերջին դասարանում, որպեսզի հնարավորություն ունենա կատարելագործվելու հին հունարենում։

Սերն ու հետաքրքրությունը դեպի դասական բանասիրությունը և առհասարակ անտիկագիտությունը Հ. Օրբելին պահպանեց ընդմիշտ։

1909 թ. Հ. Օրբելին ավարտեց Պատմաբանասիրական ֆակուլտետը և ձեռնամուխ եղավ թեկնածուական աշխատություն գրելուն։ Այն նվիրված էր Կովկասի ազգագրությանը՝ ըստ դասական (հունական և հռոմեական) հեղինակների տեղեկությունների։ «Թեման շատ հետաքրքիր է, ծավալով այնքան էլ մեծ չէ...», բայց շատ խառը և մանրակրկիտ աշխատանք պահանջող։ Հենց այսօր վերջացրի նյութերի ընտրությունը, հույս ունեմ երկու շաբաթում ավարտել ամբողջ աշխատության սևագրությունը։ Գրում եմ պրոֆ. Ժեբելյովի ղեկավարությամբ, բայց այն նախօրոք պետք է գրախոսվի Մառի կողմից»։ Այսպես էր նա գրել ծնողներին 1910 թ. դեկտեմբերի 10-ին ուղարկած նամակում։

1911 թ. Հ. Օրբելին ավարտեց համալսարանը, ավարտեց ոչ միայն Պատմաբանասիրական, այլ նաև Արևելյան լեզուների ֆակուլտետը։

Անցյալ հարյուրամյակի վերջերից, հատկապես այն շրջանից, երբ ֆակուլտետի ղեկան է ընտրվում խոշորագույն արաբագետ Վիկտոր Ռոմանովիչ Ռոդենը (1849-1908), Պետերբուրգը դառնում է արևելագիտության համաշխարհային կենտրոններից մեկը։ Արևելքի, նրա բազմադարյան մշակույթի նկատմամբ խոր հարգանքի մթնոլորտ էր տիրում այստեղ։ Մեկընդմիջ ընդունված էր, որ Արևելքը պետք է ուսումնասիրվի նույնպիսի խիստ գիտական մեթոդներով, ինչպես և Արևմուտքը։ Մեծ ուշադրության էին արժանանում ոչ միայն մեռած, այլև կենդանի լեզուների ուսումնասիրությունը, ազգագրությունը, նյութական մշակույթի հուշարձանները։ Պրոֆեսորական կազմի մեջ էին համաշխարհային անուն ձեռք

բերած գիտնականներ՝ իրանագետ Վ. Ա. Ժուկովսկին (1858-1918), Միչին Ասիայի պատմաբան Վ. Վ. Բարթոլդը (1869-1930), սեմագետ Պ. Կ. Կոկովցովը (1861-1942), եգիպտագետ Բ. Ա. Տուրանը (1863-1920) և ուրիշներ: Գիտությունը անշահախնդրորեն նվիրված այս մեծությունները ձգտում էին պատրաստել արժանի փոխարինողներ:

Արևելագիտական առարկաներից Հովսեփ Օրբելուն գրավեց նախ և առաջ հայագիտությունը. այդ բնագավառում նա գտավ այնպիսի մի բարեկամ, ուսուցիչ ու դաստիարակ, որպիսին Նիկողայոս Մառն էր (1864-1934): Երբ Հ. Օրբելին եկավ Պետերբուրգ, Մառն արդեն ճանաչված էր որպես Ռուսաստանի խոշորագույն արևելագետներից մեկը: Նրա անվան հետ էր կապված հայրենական կովկասագիտության մի ամբողջ դարաշրջան: 1888 թ. Ն. Յա. Մառը ավարտում է Արևելյան լեզուների ֆակուլտետը և Ք. Պատկանյանի առաջարկությամբ մնում համալսարանում՝ իբրև պրոֆեսորի պաշտոնակատար հայագիտության ամբիոնում: Շուտով գիտական մասնույում մեկը մյուսի հետևից լույս են տեսնում նրա հմտալից պատմական ու բանասիրական հետազոտությունները: Արևելեյան մի շարք լեզուների ու մատենագրությունների գիտակ Ն. Մառը գրական-մշակութային այնպիսի աղերսներ է բացահայտում, որոնք վրիպել էին (երբեմն՝ իսպառ) իր նախորդների տեսադաշտից: Նա իրավամբ համարվում է հայ-վրացական բանասիրության՝ գիտական այդ նոր ճյուղի հիմնադիրը: Նա մշակել է գիտության այդ մարզի մեթոդիկան, որը նրա իսկ աշխատություններում տվել է պաշեցուցիչ արդյունքներ: Գրացի այդ երկու ժողովուրդների կողմից ստեղծված դպրությունները նա դիտել է որպես մեկ ամբողջության՝ բրիտանյա Արևելքի մշակույթի հարազատ պտուղներ ու բաղկացուցիչ մասեր:

Անսահմանորեն նվիրված լինելով գիտությանը, Ն. Յա. Մառը նրա իսկական մշակն է եղել: Մառի առաջարկած գաղափարները զրվում էին կապիտալ ուսումնասիրությունների հիմքում: Նրա աշակերտները սկսեցին համարել Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի պրոֆեսորական կազմը: Բուռն եռան-

դը, անձնական հմայքը դեպի իրեն էին գրավում և՛ ունկընդերներին, և՛ հետևորդներին: Ն. Յա. Մառի ընդհանուր ղեկավարությունը Հ. Օրբելին յուրացրեց Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի լրիվ դասընթացը՝ հայ-վրացական-պարսկական բաժնի սահմաններում: Լսեց լեզվաբանության ներածության, հայերենի, վրացերենի, պարսկերենի, մասամբ արաբերենի, հին Արևելքի, Վրաստանի և Հայաստանի պատմության, Հայաստանի և Վրաստանի պատմական աշխարհագրության, հայոց և վրաց գրականության պատմության, պարսիկների պատմության դասընթացները:

Յակուլտետում, Ն. Մառից բացի, կովկասագիտության գծով մասնագիտական պարապմունքներ էին վարում նաև նրա աշակերտներ Բ. Ա. Զավախովը (Զավախիշվիլի, 1876-1940), որը 1906 թ. հաջողությամբ պաշտպանեց հին Հայաստանի և հին Վրաստանի պետական կարգին նվիրված իր հայտնի մագիստրոսական դիսերտացիան⁴, և Ն. Գ. Ազոնցը, որի «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» դիսերտացիան, իրոք, մի դարաշրջան կազմեց հայագիտության համար⁵:

Ն. Մառը համառորեն պայքարում էր հանուն ուսումնական առարկաների տարրորշման. նա կտրականապես դեմ էր, որ նույն դասընթացում բոլորովին հնացած եղանակով շաբադվեին և՛ լեզուն, և՛ գրականությունը, և՛ պատմությունը: Այն տարիներին, երբ Հ. Օրբելին հաճախում էր համալսարանի պարապմունքներին, դասավանդումը տարվում էր արդեն լրիվ ժամանակակից եղանակով:

Հ. Օրբելու պատրաստության հարցում մեծ դեր խաղաց Յակով Իվանովիչ Սմիռնովը (1869-1918): Նա արտասովոր լայն գիտելիքների տեր մարդ էր, շատ էր հետաքրքրվում նաև հայկական հնություններով: Մառի հետ միասին Յա. Ի. Սմիռնովը մասնակցեց Գառնիի հեթանոսական տաճարի պեղումներին, ուսումնասիրեց այն ժամանակ այնքան խորհրդավոր թվացող Գեղամա լեռների վիշապ-կոթողները: 1899 թ. Սմիռնովը հրատարակում է Պետերբուրգի համալսարանում դասախոսական աշխատանքից և անցնում էրմիտաժ՝ որպես Մի-

ջին դարերի և Վերածննդի բաժնի ավանդապահ: Մակայն շարունակում է պարապել ունկնդիրների հետ, որոնց թվում էր նաև Հ. Օրբելին: Մի ամբողջ տարի Հ. Օրբելին մասնակցեց Աղթամարի տաճարին նվիրված սեմինար պարապմունքներին:

Հ. Օրբելին ընդմիջտ պահպանեց Յա. Ի. Սմիռնովի նրկատմամբ սերն ու ակնածանքը: Երբ 1913 թ. Սմիռնովը վերադարձավ համալսարան, Հ. Օրբելին դարձյալ սկսեց մասնակցել նրա դասախոսություններին, Սմիռնովն էլ իր հերթին հաճախում էր Օրբելու դասերին և հարկ եղած դեպքում օգնության գալիս նրան⁶:

Շատ գիտելիքներ ձեռք բերեց Հ. Օրբելին համալսարանի լսարաններում, սակայն իսկական բարձրագույն կրթությունն ստացավ թերևս ոչ այնքան նեայի ափին, որքան Անիում:

Հայաստանի միջնադարյան մայրաքաղաքի պեղումները բացառիկ տեղ են գրավում Ն. Յա. Մառի բազմակողմանի գործունեության մեջ: XIX դարում ճանապարհորդները քանիցս այցելել էին Անի, սակայն նրանց դիտարկումները չէին կարող էական ազդեցություն ունենալ ավանդական հայացքների վրա, որոնց համաձայն՝ Բագրատունիների անկումից հետո XI դ. երկրորդ կեսին քաղաքն աստիճանաբար կորցրեց իր նշանակությունը: 1892 և 1893 թթ. Ն. Մառը ձեռնարկեց երկու գիտական արշավ դեպի Անի, սակայն ստիպված եղավ դադարեցնել պեղումները, քանի որ թանգարանի շտաբի պատճառով հայտնաբերված առարկաները ցրվում էին, վրտանդ կար, որ դրանք առհասարակ կվրիպին գիտության տեսադաշտից: Բայց, ահա, 1904 թ. պեղումները վերսկսվեցին և շարունակվեցին մինչև 1917 թ.: Այսպիսով, 16 անգամ հեռավոր Պետերբուրգից Անի էին ժամանում գիտնականներ, 16 ամառ անցկացնում ավերակ քաղաքում:

Պեղումների արդյունքները տպավորիչ էին: Մառը կարողացավ մանրամասնորեն վերականգնել միջնադարյան լաղաքի տեսքը: Հնագիտական նյութերը վկայում էին, որ Անին սկսեց լքվել ոչ թե XI դարում, այլ երկու-երեք հարյուրամյակ

հետո, և հենց այդ շրջանում դարձավ ինքնատիպ և շատ բարձր մշակույթի օրրան:

Մառն ու նրա աշխատակիցները ձգտում էին ոչ թե սենսացիոն հայտնագործումների, այլ իրական պատմական պատկերի վերականգնմանը՝ իր բոլոր հակասություններով հանդերձ: «Հասարակության մեջ և գիտնականների շրջանում գոյություն ունի հետաքրքրություն դեպի տոնական ու շքեղաշուք Անին, — ասում էր Ն. Մառը, — բայց չի կարելի մոռանալ, որ որքան էլ փոքր էր Անին, այնուամենայնիվ, այնտեղ ապրել են և հասարակ մահկանացուներ, աշխատավորներ, արհեստավորներ, մանր առևտրականներ, ընդհանրապես աշխատավոր մարդիկ: Նրանց կենցաղի, որքան էլ այն համեստ ու անհրապույր լինի, նրանց անշուք բնակարանների ու տընտեսության, մի խոսքով առօրյա և ամենօրյա Անիի ուսումնասիրությունը ոչ պակաս հասարակական-պատմական հետաքրքրություն է ներկայացնում»⁷:

Մառի ղեկավարությամբ Անիում հիմնադրվեց փաստորեն իսկական հնագիտական ինստիտուտ: Թեև պաշտոնական հաստատում չստացած, այդ ինստիտուտը գործում էր իբրև իսկական գիտահետազոտական հաստատություն՝ աշխատակիցների բավականին կայուն կազմով, գիտական աշխատությունների սեփական շարքով, հնադարանով: Իր փայփայած հաստատության գործունեությունը ծրագրելիս Մառը ինչ-որ չափով առաջնորդվել է 1894 թ. Կոստանդնուպոլսում հիմնված ռուսական մի այլ հնագիտական ինստիտուտի օրինակով: Անին, սակայն, ունեցել է իր առանձնահատկությունները, նախ և առաջ՝ այն սերտորեն կապված էր հայ հասարակության հետ: Անիի հետազոտական ինստիտուտը Հայաստանում գործող առաջին գիտահետազոտական հաստատությունն է եղել: Հետագայում այն հիմք է ծառայել 1918 թ. Քիֆլիսում ստեղծված Կովկասյան պատմահնագիտական ինստիտուտին, որից, կարելի է ասել, սկիզբ են առնում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի մի շարք այլ գիտական հիմնարկություններ:

Մասնակիցների համար Անիի պեղումները հնագիտական հիանալի դպրոց են եղել: Այդ արշավներից Հ. Օրբելին ստա-

2447

ցավ և նյութի, և նրա վերլուծութեան խոր գիտելիքներ: Անիի հուշարձանների դիտումները ծնեցին մի շարք նոր ու կարևոր գաղափարներ: Այդ գաղափարները շուտով դրվեցին Առաջավոր Ասիայի մշակույթին նվիրված նրա աշխատությունների հիմքում: «Իր գիտական գործունեությամբ և գիտական աշխարհայացքի վարդաքմամբ Հ. Ա. Օրբելին մեծ շափով պարտական էր ուսումնասիրվող իրական առարկաների հետ եղած անմիջական շփմանը», — նշում էին հետագայում Ն. Յա. Մառը, Ս. Ֆ. Օլդենբուրգը (1863-1934) և Ի. Յու. Կրաչկովսկին (1883-1951)⁸:

Անիում, հիշում էր Հ. Օրբելին, «շարունակվում էր և՛ լեզուների, և՛ պատմության, և՛ բանասիրության, և՛ արվեստի պատմության ուսումնասիրությունը՝ պեղված հնագույն հուշարձանների հիման վրա: Այդ բոլորը աշակերտներին էր անցնում հենց իրենից՝ Մառից... Աշակերտների հետ նա սիրալիք էր, ինչպես երեխաների հետ, ժպտալով մեզ անվանում էր «տղաներ», բայց սխալի դեպքում՝ վրդովվում ու պատասխան պահանջում, ասես մենք չափահաս էինք, իրեն հավասար»⁹:

Առաջին անգամ Հ. Օրբելին Անի եկավ 1906 թ.: Արշավը հաշող էր անցնում, ավարտվել էր Գագիաշեն եկեղեցու (որը Զվարթնոցի ընդօրինակումն էր) մաքրումը: Հենց այդ ժամանակ էր հայտնաբերվել Գագիկ Ա թագավորի (990-շուրջ 1017) արձանը՝ չալմայով, տաճարի մանրակերտը ձեռքին: Գագիաշեն տաճարում գտնվեց XI դ. պղնձյա հսկայական մի ջահ, այնքան ծովումս ու ալլանդակված, որ սկզբում դրա կառուցվածքը անհասկանալի էր անգամ ընդհանուր գծերով: Ջահի վերականգնումը Ն. Մառը հանձնարարեց Հ. Օրբելուն, վերջինս մեկնեց Ալեքսանդրապոլ (այժմ Լենինական) և մեկ շաբաթ սովորեց փականագործի մոտ, ապա հավաքեց կտորները և, ելնելով հայտնաբերման ժամանակ ունեցած դիրքից, վերականգնեց ջահը իր նախնական ձևով:

Այդ ժամանակվանից Հովսեփ Օրբելին համարյա ամեն ամառ անցկացնում էր Անիում, դառնալով Մառի ամենամերձավոր աշխատակիցը: Այլ պարտականությունների հետ միասին տնօրինում էր Անիի հնագրանը: Վերջինս հիմնվել

էր մասնավոր միջոցների շնորհիվ: Սկզբում հնագրանի համար հարմարեցված էր այն շենքը, որը XI դ. դարձվել էր մզկիթ (Մանուչեի մզկիթը): 1906 թ. հաշվեալության մեջ Ն. Մառը նշում էր. «Վերջապես, շատ էին Անիի թանգարանի մաքրման, կարգի բերման, հնությունների նկարագրման ու տեղագրման աշխատանքները: Սակայն այստեղ շարվեց այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր, իսկ այն, ինչ արված է, ձեռք է բերվել շնորհիվ նրա, որ այս տարի էս ունեի հիանալի աշխատակիցներ՝ նկարիչ Ա. Տ. Պոլտորացկի և ուսանող Հ. Ա. Օրբելի, որոնք առանց ձեռքերը ծալելու թանգարանում աշխատում էին ոչ միայն ցերեկները, այլ երբեմն նաև գիշերները»¹⁰:

1908 թ. սեպտեմբերին ավարտվեց թանգարանի նոր շենքի կառուցումը: Այժմ Մանուչեի մզկիթում (առաջին բաժանմունք) պահվում էին մանր առարկաները և Գագիկի արձանը, իսկ նոր թանգարանում (երկրորդ բաժանմունք) տեղավորված էին արձանագրությունները, ճարտարապետական մանրակերտներն ու խաչքարերը:

Անիի այցելուների թիվը մեծ էր: Ամռանը այնտեղ լինում էր մոտ երկու հազար մարդ: Գալիս էին նաև հեռավոր նահանգներից: Այցելուների մի զգալի մասը կազմում էին օտարերկրացիները: Հովսեփ Օրբելուն հարկ էր լինում տալ ընդարձակ բացատրություններ, որոնք հաճախակի վեր էին ածվում իսկական դասախոսությունների: Ձեռք բերված փորձի հիման վրա Հ. Օրբելին պատրաստեց և «Անույ շարքում» հրատարակեց պեղվող քաղաքի ուղեցույցը, ապա կազմեց հնագրանում պահվող նյութերի գիտական ցուցակը, իսկ ամփոփելով այն գիտելիքները, որոնք կուտակվել էին Անիի պատմության և նրա հուշարձանների վերաբերյալ՝ հրատարակեց նաև «Անույ ավերակները» հանրամատչելի մի փոքրիկ գրքույկ:

1909 թ. Հ. Օրբելին ձեռնարկեց մի ինքնուրույն ճանապարհորդություն դեպի պատմական Հայաստանի գավառներից մեկը՝ Խաչեն (Լեոնային Ղարաբաղում): Ուղևորությունից առաջ մանրամասն ուսումնասիրել էր Խաչենի տիրակալ Հասան Ջալալի դաշույնի երախակալը, այդ կապակցությամբ

նաև՝ ողջ գավառի պատմությունը: Ծանոթանալով աշխատության ձեռագրին, Ն. Մառը հիմք ունեւր առաջագրել հենց 2. Օրբելու թեկնածությունը:

Ամառվա մեծ մասն Անիում անցկացնելուց հետո, 2. Օրբելին ուղևորվեց դեպի Ղարաբաղ: «Այնտեղ եղած ժամանակ, — գրում էր նա իր հաշվետվության մեջ, — ինձ հաջողվեց շրջագայել Զիվանշիրի գավառի միայն «նախալեռնային» (իրականում շատ լեռնոտ) մասը, այն էլ մասամբ: Այն բոլոր հուշարձանները, որոնք ես այցելեցի, վերաբերում են գլխավորապես XIII դարին, մասամբ XII և XIV դարերին... Բոլոր վայրերում պատճենահանեցի 220 արձանագրություն, ընդ որում նրանց մի մասը մինչև օրս անհայտ է եղել»: Հետագայում, 1911 թ. 2. Օրբելին ներկայացրեց իր ուսումնասիրությունը որպես ավարտական շարագրություն:

Այդ համեմատաբար կարճատև ինքնուրույն գիտական ճանապարհորդությանը հաջորդեց մեկ ուրիշը՝ այս անգամ բոլոր առումներով ավելի բարդ. խոսքը դեպի Մոկս ձեռնարկած ուղևորության մասին է: Մինչև կյանքի վերջը 2. Օրբելին մնաց Մոկսում տեսածի ու լսածի տպավորության տակ: Նա Արևելյան Ֆակուլտետի վերջին կուրսում էր, երբ 1910 թ. սեպտեմբերի 22-ին Գիտությունների ակադեմիայի Պատմաբանասիրական բաժանմունքի նիստում Ն. Յա. Մառը առաջարկեց Վան ուղարկել մի մասնագետի, որը կզբաղվի այնտեղի հնություններով և ձեռնամուխ կլինի բարբառագիտական նյութերի հավաքմանը: Զեկուցողի կարծիքով, այդպիսի աշխատանք կարող էր կատարել 2. Օրբելին: Առաջարկությունն ընդունվեց, և 2. Օրբելին անցավ նախապատրաստական աշխատանքի: «Ըհհհհ, ստիպված եմ շատ պարպել ու պատրաստվել այդ ուղևորությանը, որովհետև ինչպես իր պայմաններով, այնպես էլ ըստ իր էության դա շատ պատասխանատու աշխատանք է, — գրում էր 2. Օրբելին ծնողներին 1910 թ. դեկտեմբերի 12-ին: — Հիմա պատրաստվում եմ գլխավորապես լեզվի գծով: Դա, իսկապես, ամենադժվարն է, բայց և ուղևորության հիմնական նպատակն է»: Եվ, իրոք, հարկավոր էր կարելվույն շափ յուրացնել Մուշի և Մոկսի բարբառ-

ները, որոնք այնքան հեռու էին թե՛ գրական լեզվից, թե՛ Օրբելուն մանկուց հարազատ Թիֆլիսի հայերենից:

1911 թ. հուլիսի 1-ին Հովսեփ Օրբելին Բաթումից մեկնեց Կոստանդնուպոլիս և Տրապիզոնի, Բայբուրդի (Բաբերդ) ու էրզրումի (Կարին) վրայով ուղևորվեց Վան: Ճանապարհին նա լուսանկարեց և նկարագրեց մի շարք ճարտարապետական հուշարձաններ, ընդօրինակեց արձանագրություններ: Օգոստոսի 14-ին հասավ Վան և որոշեց կենտրոնանալ Մոկսի հայ բնակչության բարբառի ուսումնասիրության վրա:

Մոկսն ընկած է Վանա լճի հարավային մասում և բոլոր կողմերից շրջապատված է լեռներով: Հովսեփ Օրբելին ձիով հասավ Մոկս և մնաց այնտեղ 5 շաբաթ: Նահանգի կառավարչությունը կենտրոնացված էր հինգ թաղերից, փաստորեն հինգ համարյա միաձուլված գյուղերից բաղկացած Մոկս «քաղաքում»:

Մոկսի մշտական նստակյաց բնակչությունը կազմում էին հայերը (672 տուն), հաստատվել էին նաև բրգեր (սունի զավանություն՝ 640 տուն) և դնու-բոշաներ (4-5 տուն): Այստեղ ապրում էր նաև թուրքական պաշտոնյաների երեք-չորս ընտանիք:

2. Օրբելին ձեռնամուխ եղավ Մոկսի բարբառին վերաբերող նյութերի հավաքմանը, կազմեց հատուկ բառարան. «Բառարան մտան առօրյա կենցաղի բոլոր այն բառերն ու արտահայտությունները, որոնք վերաբերում են դաշտային աշխատանքներին, արհեստներին, անասունների ու բույսերի անուններին, մի խոսքով այն ամենին, ինչը կարելի է տեսնել շուրջը... Արժեքավոր ծառայություն մատուցեցին ինձ երեխաները, որոնք աշխատանքս դիտում էին որպես զվարճալիք և ամեն րոպե վազում մոտս հարցնելու՝ գրել եմ արդյոք այս կամ այն բառը», — հայտնում էր երիտասարդ ուսումնասիրողը Գիտությունների ակադեմիային ներկայացրած հաշվետվության մեջ: Բառացանկում տեղ էին գտել գրառումներ թաղիքագործների և բուրգ գողների (որոնք տեղական բարբառով կոչվում էին կատան) գաղտնի լեզվից: Կատաններն ապրում էին Մոկսի մի քանի շրջաններում, բայց ամեն աշուն

հեռանում արտագնա աշխատանքների: Հ. Օրբելին կարողացավ կազմել տեղական բարբառի հոլովման և խոնարհման հատուկ աղյուսակներ, գրի առավ առակներ, հեքիաթներ, զվարճալի պատմություններ, որոնցում «բաղաբացի» հեղինակները հումորով (երբեմն բավականին կծու) արտահայտվում էին գյուղացիների բարբերի մասին: Գրառեց նաև տեղական բալլադներ, երգեր, առակներ և ասացվածքներ:

Զմեռն անցկացրեց Վանում, իսկ 1912 թ. գարնանը, հենց որ ճանապարհը բացվեց, նորից ուղևորվեց Մոկս: Երկրորդ ուղևորության ընթացքում ավարտեց հավաքված բնագրերի վրա կատարելիք աշխատանքը և շարունակեց դեռևս ձմռանն սկսած քրդերենի ուսումնասիրությունը: Օգտագործելով հայերեն բառարանի բառացանկը, կազմեց քրդերենի բառարան, ստուգեց արդեն եղած բառարանները:

Մոկսում Հովսեփ Օրբելին հավաքեց վերին աստիճանի հետաքրքիր՝ թե՛ բանահյուսական, թե՛ բարբառագիտական, թե՛ ազգագրական նյութ: Ի տարբերություն իր նախորդների, նյութը հավաքելիս նա դիմում էր մարդկանց, որոնք երբեք դուրս չէին եկել իրենց ծննդավայրից, ուստի լեզուն, արտասանությունը անարատ էին պահպանել: Առհասարակ, Հ. Օրբելին եղել է միակ եվրոպացի գիտնականը, որն աշխատանքը կատարել է հենց տեղում: Երկրամասի բնակչության շատ սովորույթներ, կենցաղային առարկաներ պալիս էին շատ հնուց: Այսպես, և՛ Մոկս «բաղաբում», և՛ Ջեաստան գյուղում նա նկատեց ահագին սալերից կառուցված շինություններ, որոնց ներսում կային կարծր բարից տաշած հսկայական անիվներ: Գրանք ձեռնարկներ էին, որոնք միևնույն ժամանակ կարող էին ծառայել որպես դիմագ: Այդպիսի անիվներ հայտնի էին Անիում, Մրենում, իսկ 1936 թ. հայտնաբերվեցին նաև Ամբերդում, բայց միայն Մոկսում կարելի էր դիտել գրանք աշխատելիս:

Մոկսի Մուրթուլա բեգի տանը գիտնականը ուշադրություն է դարձնում պատուհանի գոգին դիզված քառակուսի հարթ բարձերին: Երբ երեկոյան տանտիրոջն այցելում էին հյուրեր՝ քրդեր և հայեր, այդ բարձերը զրվում էին հատակին, և պատվավոր հյուրերը նստում էին դրանց վրա: Առավել մեծանունը

կարող էր ստանալ նաև երկրորդ բարձը: Բարձերը դարձնում էր «մեհմանդարը» (հյուրընկալը), ընդ որում՝ մի դեպքում տան տերն էր բերելու նշան տալիս, մյուս դեպքում՝ մեհմանդարը բարձը բերում էր, շապսեկով նշանի: Հյուրերը նստում էին հատակին, ըստ ավագության և անվանիության, ճիշտ այնպես, ինչպես տեղավորվում էին հին Պարսկաստանում և հին Հայաստանում պալատ հրավիրված ազնվականները: «Բարձը» (ինչպես և «գահը») խորհրդանշում էր հասարակական սանդուղքի վրա նախարարի գրաված աստիճանը: Հետագայում Հ. Օրբելին կռահեց, որ էրմիտաժում պահվող մի ըսկոտեղի վրա պատկերված են հենց այդպիսի բարձեր, իսկ նրանց կույտի վրա հենված գահին նստած է նոսրով Անուշիրվան արքան:

1912 թ. Հ. Օրբելին հնարավորություն ունեցավ ուսումնասիրել նաև Աղթամար կղզին, նրա հնությունները, հատկապես հռչակավոր տաճարը: Հետագայում նա մեծ աշխատություն գրեց այդ մասին, որը լույս տեսավ հետմահու:

Մոկս կատարած ուղևորությունը մեծապես ազդեց Հ. Օրբելու աշխարհայացքի վրա: 1895-1896 թթ. հայկական ջարդերն արձագանք գտան ամբողջ աշխարհում: Մասնավորապես Ռուսաստանում հայերի աղետավոր ճակատագրի մասին հաղորդվում էր և՛ հատուկ աշխատություններում, և՛ պարբերական մամուլում: Հայտնի է, որ ձգտելով ապահովել իր շուրջնիստական քաղաքականությունը, սուլթանական կառավարությունը կաշառում էր բուրգ ցեղապետներին, քրդերին զրգոում հայ գյուղացիության դեմ: Այդ բոլորի մասին Հ. Օրբելին գիտեր, անշուշտ, ոչ միայն գրավոր աղբյուրներից: Եվ ահա նա ընկնում է լեռնային մի մարդ, ուր խաղաղ հարևանություն են անում հայերն ու քրդերը, ուր միահյուսվում են նրանց կենցաղը, զուգընթաց զարգանում ժողովրդական բանավոր ստեղծագործությունը: Երիտասարդ գիտնականի վրա մեծ տրպավորություն էր թողել Մուրթուլա բեգը: «Ապրում եմ մուղի-րի (տեղամասային պրիստավի) քրդական բեյի՝ հայկական կոտորածի ժամանակ հայերի պաշտպաններից մեկի և մեծ ուսասանի տանը: Ես հազվագեպ եմ հանդիպել այդպիսի հա-

մակրելի և գեղեցիկ ծերունու: Եվ ամենից գլխավորը՝ նա գարմանալիորեն բարեկիրթ է, թեև Վանից այն կողմ ոչ մի տեղ չի գնացել: Ինձ հիանալի է վերաբերվում», — նկարագրում է Հ. Օրբելին 1911 թ. սեպտեմբերի սկզբին ծնողներին ուղղված նամակում: Ընդգծելով Մուրթուլա բեգի դերը հայերի կոտորածի ժամանակ, նկատի է ունենցել հետևյալը. 1895 թ. Ոգիմ գյուղը շրջապատված էր գազազած ֆանատիկոսների ամբոխով, և միայն Մուրթուլա բեգի անձնազոհ միջամտությունը փրկեց այդ գյուղի բնակչությանը:

Մոկսի բրդերի, նրանց հոգեկան հատկանիշների մասին Հովսեփ Օրբելին միշտ սիրով էր հիշում: Կրկնում ու կրկնում էր, թե ինչպես նա Մոկսում հասկացավ, որ ոչ թե բուրդ ժողովորդն է հայերի ոխերիմ թշնամին, այլ բրդերին հայերի դեմ սաղորդ թուրքական վարչակազմը:

Ավարտելով Մոկսին նվիրված աշխատությունը, գիտնականը ցավով նշում էր, որ 1915 թ. եղեռնից փրկվեց միայն մի քանի հայ ընտանիք, բնակչության մի մասը բնաջնջվեց, մյուս մասը փախուստի դիմեց, Մոկսն ամայացավ: «Իսկ 1911-1912 թթ., երբ ես եղա Մոկսում, այնտեղ շատերն էին ապրում, կյանքն աշխատանքի մեջ էր ընթանում և զուրկ չէր փոքր ուրախություններից, թեև պայմանները անիրավ էին ու ծանր: Եվ հատկապես ցավալի է գիտակցել, որ այն քիչը, որը ես կարողացա գրառել Մոկսում՝ և՛ բնագրերի այս փոքր ժողովածուն, և՛ հայկական, և՛ քրդական բառարանները, կարծես, վերջին վկայություններն են հայերի և բրդերի՝ երկու ժողովորդների մի քանի հազար զավակների լեզվի, կացութաձևի, սովորությունների, աշխատանքի և ուրախության մասին»¹¹:

Վանում եղած ժամանակ Հ. Օրբելին մասնակի պեղումներ սկսեց Վան քաղաքի մոտակայքում գտնվող Թուփրակ-կալե (Հոզարբոդ) բլուրում, տեղացի բնակիչներից և հնավաճառներից գնեց մի շարք հետաքրքիր հնագիտական-ազգագրական առարկաներ, որոնք հետագայում հանձնեց էրմիտաժ:

Վերադառնալով Պետերբուրգ, Հ. Օրբելին իր աշխատանքների մասին հանգամանորեն զեկուցեց Գիտությունների

և Կազմիտայի Պատմա-բանասիրական բաժանմունքում և Ռուսական հնագիտական ընկերության Արևելյան բաժանմունքում: Գիտական աշխարհն այդ ելույթներն ընդունեց մեծ հետաքրքրությամբ: Այնուհետև երիտասարդ հայագետը ձեռնամուխ եղավ մագիստրոսական աստիճան ստանալու համար նախատեսված բնություններ հանձնելուն և սկսեց պատրաստվել Արևելյան լեզուների ֆակուլտետում դասավանդելու համար: 1914 թ. ապրիլի 25-ին նա կարգաց իր փորձնական դասախոսությունը՝ «Սելջուկյան գմբեթային դամբարանների և տապանաքարերի կախյալությունը համապատասխան հայկական հուշարձաններից» թեմայով: Նույն թվականի սեպտեմբերի 6-ին, արդեն որպես դասախոս, նա սկսեց իր՝ հայկական վիմագիր արձանագրություններին նվիրված դասընթացը:

1892 և 1893 թթ. Անիում պեղումներ կատարելիս Ն. Մառը հավաքեց նաև արձանագրություններ, միաժամանակ ստուգելով այլ գիտնականների կողմից առաջարկված ընթերցումները: Ն. Մառը մտադիր էր արձանագրությունների լիակատար դիվան կազմելու սկիզբ դնել, սակայն, ծանրորեն վնասված լինելով այլ աշխատանքներով, նա զրեթե դադարեցրեց իր պրպտումներն այդ ուղղությամբ, իսկ երկու տասնամյակ հետո վերահանձնարարեց այդ գործը Հ. Օրբելուն: Արդեն Պաբաբաղում եղած ժամանակ (1909 թ.) Հ. Օրբելին ընդօրինակել էր շուրջ 220 վիմագիր արձանագրություն, իսկ 1913 թ. սկսած նրա կարևորագույն աշխատությունները պատկանում են հենց այդ բնագավառին: Հ. Օրբելին ձեռնամուխ եղավ հատկապես Անիի արձանագրությունների հավաքմանը՝ մի գործ, որ լույս տեսավ, ցավոք, հետմահու:

Հ. Օրբելու հետաքրքրությունների շրջանակը շարունակ ընդլայնվում էր. 1916 թվականը նրա կյանքում նշանավորվեց ուրարտագիտությանը մատուցած կարևոր ծառայությամբ:

Գարասկզբին ուրարտագիտությունը տակավին նոր գիտություն էր, որը զժվարությամբ էր անջատվում ասորագիտությունից: Արձանագրական նյութը բավականին առատ էր, ուրարտերեն լեզվի ուսումնասիրությունը շոշափելի արդ-

յունքներ էր տալիս, սակայն Վանի թագավորության հնազիտական ուսումնասիրությունը դեռևս սաղմնային վիճակում էր: Միտանատիկ պեղվում էր միայն Թոփրակ-կալե բերդը, մինչդեռ Վանի հնությունների նկատմամբ հետաքրքրությունն աճում էր տարեցտարի, իսկ Մառը իրեն հատուկ կըրթոտությունը պաշտպանում էր ուրարտացիներից դեպի հայերն ու վրացիները ձգվող պատմական ու մշակութային կապերի դրույթը: Զեկուցելով Վանի շրջակայքում կատարած պեղումների մասին, Հ. Օրբելին շեշտում էր, որ «զգալի արդյունքներ կարելի է սպասել հետագա պեղումներից»: Ռուսական հնադիտական քննությունն Արևելյան բաժանմունքը բաղմիցս հարց էր հարուցել դեպի Վան արշավախումբ ուղարկելու վերաբերյալ, սակայն նման ձեռնարկումը հաջողվեց իրականացնել միայն 1916 թ., երբ խնդիր առաջացավ անհապաղ արշավախումբ ուղարկել հարավային Հայաստան՝ պատերազմական զործողություններով ու կոտորածներով վտանգված հայկական մշակութային արժեքները զեթ մասամբ փրկելու համար: Նախաձեռնողը դարձյալ Ն. Մառն էր: Ն. Մառը, Հ. Օրբելին, Ս. Տեր-Ավետիսյանը և այլք ուղևորվեցին Վան, որն այդ ժամանակ գրավված էր ռուսական զորքերի կողմից: Հունիսի 11-ից մինչև հուլիսի 16-ը Մառը պեղեց Թոփրակ-կալե բլուրը, իսկ Հ. Օրբելին (հունիսի 22-ից մինչև հուլիսի 16-ը)՝ Վանի ժայռի մոտակայքը: Թուրքական հարձակումը և ռուսական զորքերի նահանջը ստիպեցին գիտնականներին արագացնել իրենց վերադարձը:

Վանի ժայռի նկարագրությունը Հ. Օրբելին պիտի ծանոթացած լիներ դեռևս ռուսանոգական տարիներին, երբ քննարկում էր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» (գիրք Ա, գլ. 16): Ժայռի հյուսիսային լանջերին, Վանի Միջնաբերդի պարիսպների մոտ, երևում էին քարածայռի մեջ փորված երկու խոր որմնախորշեր, որոնք կիսով շափ լցված էին հողով: Արևմտյան որմնախորշի արևելյան պատի վրա փորագրված էր ուրարտական Սարգուրի Բ թագավորի սեպագիր արձանագրությունը: Արձանագրության վերջին տողի տակ ինչ-որ տառեր էին երևում: Պեղումները ցույց տվին, որ դրանք հայե-

րեն տառեր են, որոնք հայտնի են եղել արձանագրության արդեն առաջին հետազոտող Յ. Շուլցին:

Թվում էր, որ որմնախորշերը ունեն աննշան բարձրություն, և Հ. Օրբելին ցանկացավ պարզել արևմտյան որմնախորշի ձևն ու նշանակությունը: Հունիսի 22-ին սկսեցին այն պեղել: Աշխատանքը ծանր էր և թվում էր ապարդյուն: Ե՛վ քանձորները, և՛ ինքը՝ Հ. Օրբելին, արդեն սկսել էին հուսահատվել, երբ հունիսի 28-ին, երեկոյան ժամը 4-ին, Չ մետր խորություն վրա երևաց ուղղանկյուն կտրվածք ունեցող, երկու կողմերից մշակված մի մեծ կոթող: Երբ կավը հեռացրին, պարզվեց, որ բոլոր շորս հղկված կողերի վրա կան սեպագրեր: Գա մի բնորոշ ուրարտական կոթող էր՝ զուգահեռաձիգաձևի, կտր վերնամասով, ըստ որում՝ կտրված: «Գծվար չէ պատկերացնել, — հաշվետվության մեջ գրում էր Հ. Օրբելին, — թե ինչպիսի անհամբերության մթնոլորտում էին շարունակվում մեծ զգուշություն պահանջող և անձնակազմի անդամների կողմից հիանալի կատարվող աշխատանքները՝ կոթողը մաքրելու և փորել-հանելու համար. շատ հուզմունք և ուրախություն էր պատճառում այն, որ արձանագրությունն անսահման էր թվում. կոթողի վերին, այսինքն՝ հարավային ձիստի մաքրմանը զուգընթաց, այն շարունակ դեպի խորն էր գնում»: Շուտով որմնախորշի հետնապատի վրա հայտնաբերվեց և մաքրվեց ևս մեկ արձանագրություն:

Պեղումները շարունակվում էին. երևաց խորանարդաձև պատվանդանը՝ իր բնով, ուր մտնում էր կոթողի ելուստը, որի շարդված լինելու պատճառով կոթողը թեթվել էր: Երբ պեղումները դադարեցրին, կոթողը նախապես երեք անգամ պտտեցին իր առանցքի շուրջը, որպեսզի հնարավոր լիներ արձանագրությունը լուսանկարել ամբողջությամբ, ապա այն դրին իր տեղը:

Պեղվեց նաև արևելյան որմնախորշը: Այստեղ հայտնաբերվեց մեր թվարկության 949-950 թթ. տապանախաչ, հայերեն արձանագրությամբ. «ԶԳՈՒՐԳԵՆ ՅԻՇ(Ե)Ա Ի Ք(ՐԻՍ-ՏՈ)Ս»: Հ. Օրբելու կարծիքով տապանը Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Ա Արծրունու եղբայր Գուրգենինն էր:

Արևելյան որմնախորշի հատակի գույնը ցույց էր տալիս, որ այստեղ երբևիցե կոթող է եղել:

2. Օրբելու հայտնաբերած ուրարտեան արձանագրությունները բովանդակում էին մ. թ. ա. VIII դարի կեսերին իշխած Սարգուրի Բ թագավորի տարեգրության նշանակալից հատվածներ: Այն վերաբերում էր Ուրարտուի ծաղկման շրջանին, հաղորդելով կարևորագույն տեղեկություններ դարաշրջանի իրադարձությունների մասին: Բնական է, որ արձանագրությունների հայտնաբերումը 2. Օրբելուն բերեց մեծ և արժանի փառք: Մինչդեռ գիտնականը համարում էր, որ կատարված է աշխատանքի միայն շնչին մասը՝ այն էլ ոչ ընդհանրապես ուրարտական հնությունների, այլ անգամ Վանի ժայռի ուսումնասիրության բնագավառում «Որմնախորշերի պեղումներով, — գրում էր նա իր հաշվեկալության մեջ, — այս տարի հանված է սոսկ մի շնչին բուռ հող այն հսկայական նյութերից, որոնց ձեռք չի տրված, և որոնք մեծ քանակությամբ, բոլորովին բաց վիճակում գտնվում են հողի մակերեսին»:

Վանում կատարված պեղումներն, ասես, խորհրդանշում էին 2. Օրբելու գիտական ուղու մի որոշ շրջանի ավարտը. 29 տարեկան էր, բայց արդեն ճանաչված գիտնական, ուներ 21 տպագրված աշխատություն, դասախոսում էր համալսարանում, 1914 թ. ընտրվել էր Ռուսական հնագիտական ընկերության Արևելյան բաժանմունքի իսկական անդամ, դարձել այդ բաժանմունքի գիտնական քարտուղար: Այս շրջափուլի ուսումնասիրություններում ղգալիորեն գերակշռում է վերլուծությունը, սակայն առանց լայն ամփոփումների: Հեղափոխությունից հետո Օրբելու կերպարը հիմնովին փոխվեց:

* * *

Հեղափոխությունից հետո Պետրոգրադի, ինչպես նաև ողջ Ռուսաստանի գիտական աշխարհի առջև ելակետային մի հարց ծագեց՝ ինչպես վերաբերվել կատարված պատմական իրադարձությանը: Ոմանք հավատարիմ մնացին իրենց հնամենի հայացքներին և անցան հեղափոխությունը մերժողների ճամբարը: Մի մասը լրեց հայրենիքը: Շատերը շփոթության

մեջ էին, մանավանդ որ ստիպված էին հրաժարվել աշխատանքի սովորական ձևերից, նյութապես ծայրահեղ ծանր վիճակում էին գտնվում, կորցրել էին երբեմնի գիտական կապերը: Բայց քիչ չէին նաև այնպիսիները, որոնք կողմնորոշվեցին դեպի նոր կարգերը և շարունակեցին ծառայել հայրենական գիտությանը: Պետրոգրադում այդպիսի գիտնականները (մեր խոսքը հումանիտար գիտությունների գործիչների մասին է) համախմբվեցին Ն. Մառի շուրջը: Նրանց թվում էր նաև Հովսեփ Օրբելին:

Այդ տարիներին հատկապես բացահայտվեցին նրա կազմակերպչական ունակությունները: Չդադարեցնելով հետազոտական աշխատանքը, նա հռոնդուն կերպով նվիրվում է մի շարք հիմնարկների վերակառուցմանը: Առաջին հերթին դա վերաբերում է Նյութական մշակույթի պատմության ակադեմիային:

Մինչև հեղափոխությունը հնագիտական հետազոտությունների պաշտոնական կենտրոնը եղել է արքունի մինիստրությանն առընթեր հաստատված Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը (հիմնադրվել է 1859 թ.): Նրա խնդիրների շարքին էին պատկանում պեղումների կազմակերպումը և հնությունների ուսումնասիրությունը: 1889 թ. սկսած միայն այդ հանձնաժողովը կարող էր թույլատրել պեղումներ կատարել կամ վերականգնել եղած կոթողները: Նկատի ունենալով էքսիտած թանգարանի շահերը, հանձնաժողովը խրախուսում էր նախ և առաջ անտիկ և սկյութական-սարմատական առարկաների որսնումները: Հանձնաժողովը զլխավորում էին ուսակական բարձր ազնվականության ներկայացուցիչները, նրա վերջին նախագահը կոմս Ա. Ա. Բորրինսկին էր:

Հսկողներից հեղափոխությունից հետո Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը վերակազմվեց Ռուսական պետական հնագիտական հանձնաժողովի (1918 թ. նոյեմբեր), իսկ ընտրովի առաջին նախագահը դարձավ Ն. Մառը: Սկսվեց վերակառուցման ծանր աշխատանքը, որին Ն. Մառի, Ս. Յ. Օլգենբուրգի, Վ. Վ. Բարթոլդի, Ս. Ա. Ժեբելովի հետ միասին եռանդուն մասնակցություն ցուցաբերեց 2. Օրբելին: Նոր հիմ-

նարկութիւնը շուտով ստացավ «նյութական մշակույթի պատմութեան ուսական ակադեմիա» անունը, իսկ հետագայում վերանվանվեց «Պետական»։ Համախմբելով պատմաբաններին, հնագետներին, արվեստի մասնագետներին, Ակադեմիան մեծ դեր կատարեց գիտութեան մի շարք բնագավառներում։

2. Օրբելին ընտրվել էր Ակադեմիայի իսկական անդամ, ստանձնել գիտնական քարտուղարի պարտականութիւնները, ղեկավարում էր 2 բաժին՝ Հայաստանի և Վրաստանի պատմութեան, Հայաստանի և Վրաստանի արվեստի։ Բայց հենց այդ տարիներին տարածայնութիւններ առաջացան Մառի հետ, որոնց պատճառը զուտ գիտական էր՝ 2. Օրբելին կտրականապէս մերժում էր Ն. Մառի՝ լեզվի «նոր ուսմունքը»։ Նշանավոր է հետևյալ փաստը. 1921 թ. սեպտեմբերին 2. Օրբելին ընտրվում է Գիտութիւնների ակադեմիային առընթեր Հարեթական ինստիտուտի անդամ, որը ղեկավարում էր Ն. Մառը և որը կոչված էր զարգացնելու և տարածելու վերջինիս «նոր ուսմունքը»։ Բայց արդեն հաջորդ տարվա մարտին 2. Օրբելին թողնում է հաստիքը, իսկ հետո առհասարակ հրաժարվում մասնակցել ինստիտուտի աշխատանքներին։

1931 թ. 2. Օրբելին հեռանում է նաև նյութական մշակույթի ակադեմիայից, թողնում է համալսարանը (ուր վարում էր Արեւելքի նյութական մշակույթի պատմութեան ամբիոնը), տալով մի ընդարձակ դիմում՝ լեզուների և բանասիրական առարկաների կրճատման անթույլատրելիութեան մասին։ Նա փաստորեն խզում է իր հարաբերութիւնները Մառի հետ, շատ ծանր ապրելով այդ քայլը։ Հարաբերութիւնները վերականգնվում են Մառի մահվանից մի քանի ամիս առաջ, երբ Մառը (2. Օրբելու ասելով) ինքն էր հրաժարվել իր «նոր ուսմունքից»։

Սակայն լեզվաբանութեան բնագավառում եղած տարածայնութիւնները չէին կարող կասկածի տակ դնել Մառի մեծութիւնը։ Գրախոսելով Ն. Մառի «Անի» հոշակավոր պիւրը, նվիրելով Ն. Մառին հատուկ հոգոված, 2. Օրբելին շարունակում էր դիտել նրան որպէս ուսական խոշորագույն արեւելագետներից մեկը։ Այն տարիներին, երբ գրվում էին այդ հոգ-

վածները, Մառի նկատմամբ այդպիսի վերաբերմունքը հատուկ էր գիտնականների մեծամասնութեանը, այդ թրջում նաև նրանց, ովքեր չէին բաժանում «նոր ուսմունքի» հիմնական դրույթները։ Բայց ուսուցչի նկատմամբ ունեցած հավատարմութիւնը 2. Օրբելին պահպանեց նաև այն ժամանակ, երբ լեզվաբանութեանը նվիրված Ի. Ստալինի հոգվածներից հետո Ն. Մառի անունը դարձավ պախարակելի, նրա աշխատութիւնները հախուռն կերպով վատաբանվում, իսկ թվացող կամ իսկական հետևորդները ամենուրեք ենթարկվում էին «մշակման»։ Եվ հենց այդ պահին, լեզվաբանութեանը նվիրված Ի. Ստալինի հոգվածների մասին խոսելիս, էրմիտաժի տնօրէն 2. Օրբելին ասաց. «Նոր կերպով օգտագործելով այն ամենը, ինչ որ Մառը գրել է առանձին բանասիրական հարցերի և լեզվաբանութեանի բնագոյնի մասին, կարելի է հենարան գտնել հերքելու այն, ինչ որ մտցրել է մեր գիտակցութեան մեջ մուլար «նոր ուսմունքը»։ Մինչդեռ հանել Մառի դիմանկարները, հայտարարել նրան «մերկ արքա», երբ ճշալով այդ անում են նրանք, ովքեր քարոզում էին Մառի անսխալականութեան մասին՝ հեշտից հեշտ է... Ես ինքս ինձ անվանել եմ, անվանում եմ և կշարունակեմ անվանել Մառի աշակերտ, սակայն առանց շակերտների։ Քանի Մառը կենդանի էր և շփման համար մատչելի, ես կատարում էի աշակերտի այն պարտքը, որին սովորեցրել էր ինձ ինքը՝ Ն. Մառը, այն է՝ ուղղել ուսուցչի սխալները։ Ես դա արել եմ. մինչև որ մեր մեջ անանցանելի պատենշ չէր առաջացել։ Ամենամեծ կորուստը ուսուցչի կորուստն է։ Ես ապրել եմ այդ կորուստը, բայց, բարեբախտաբար, ժամանակավորապէս, որովհետև կյանքի վերջին 3-4 ամիսներին Մառը վերադարձավ իր նախկին հայացքներին ղեպի լեզվագիտութիւնը»։ Այնուհետև, խոսելով պատմութեան և լեզվաբանութեան զոհակացված դրույթների ղեմ մղած իր պայքարի մասին, 2. Օրբելին ընդգծեց, որ էրմիտաժում Մառի կույր պաշտամունք չի եղել, սակայն «եղել է խոր հարգանք ղեպի նրա ծառայութիւնները։ Այդ հարգանքը չէր ընդունում անբնագատական ձևեր, նրա վրա, ինչպէս ավետարանի, աղոթելու ցանկութիւն։ Բայց

շատ հարցերում անհասկանալիություն էր տիրում: Անձամբ ես Մառից ընդունել եմ այն, ինչ որ ինքս եմ ստուգել, այդ ինձ սովորեցրել էր Մառը»:

Իսկ 1955 թ. մարտին, ելույթ ունենալով Լենինգրադի համալսարանի դասախոսների և ուսանողության առջև, Հ. Օրբելին ասաց. «Մեր արևելագետների, բանասերների, լեզվաբանների սրբազան պարտականություններից մեկն է՝ սահմանազատել լեզվաբանության և մշակույթի հարցերում խոր, ամենախոր ուսումնասիրության հողի վրա կանգնած Մառին այն Մառից, որին մարդիկ (որոնց համար դա ավելի հեշտ էր՝ քան լեզուներ սովորելը) դարձրին իրենց դրոշմ: Իրենց դրոշմ դարձրին, որպեսզի հետո կոխտեսն այդ դրոշմ և նետեն ցեխի մեջ»¹²:

Հետհեղափոխական տարիներին բացառիկ մեծ էին Հ. Օրբելու ծառայությունները խմբագրական-հրատարակչական ասպարեզում: Խմբագրի պարտականություններին նա վաղուց էր ծանոթ: XXII հատորի № 3-4 պրակից սկսած նա խմբագրել է Ռուսական հնագիտական ընկերության Արևելյան բաժանմունքի աշխարհահռչակ պարբերականը: Դա մի ծանր և պատասխանատու աշխատանք էր, կապված բազմաթիվ արեվելյան գրությունների հետ: 1917-1918 թթ. նա առհասարակ յուրացրել էր գրաշարի մասնագիտությունը, որին ծանոթ էր այն տարիներից, երբ սկսել էին լույս տեսնել նրա՝ հայ վիմագրությանը նվիրված աշխատությունները: 1918 թ. լույս տեսավ Հ. Օրբելու ձեռքով շարված իր իսկ գրքույկը, նվիրված Անանիա Շիրակացու «Յաղագս հարցման և լուծման» խնդրագրին, շարված ճշմարիտ ճաշակով և շքեղությամբ:

Եվ ահա, 1920 թ. մայիսին Հ. Օրբելուն ընտրում են Մըշակույթի պատմության ակադեմիայի հրատարակչական բաժնի վարիչ, իսկ 1921 թ. Գիտությունների ակադեմիայի տպարանի տնօրեն: Ակադեմիայի 1728 թ. հիմնված տպարանը հոչակված էր իր տառատեսակների բազմազանությամբ, որոնց շարքում պատվավոր տեղ էին գրավում արևելյան տառատեսակները: Այստեղ տպագրվում էին ոչ միայն ռուս, այլև արտասահմանյան գիտնականների աշխատություններ: Իսկ Հ.

Օրբելու ստանձնման տարիներին, ընդհանուր քայքայման պատճառով, պայմանները շատ ծանր էին. պակասում էր էլեկտրաէներգիան, թղթի խիստ կարիք էր զգացվում, բացառյալ էին որակյալ աշխատողներ: Եվ ահա, Հ. Օրբելին հավաքում է գիտական աշխատողների մի խումբ, նրանց գրաշարություն սովորեցնում և ապահովում «Նյութական մշակույթի պատմության ռուսական ակադեմիայի տեղեկագրի» առաջին հատորի լույս ընծայումը:

Խմբագրելով մի շարք գիտական պարբերականներ, Հ. Օրբելին միաժամանակ հայթայթում է տպագրական մեքենաներ, ապահովում բանվորների մթերային մատակարարումը, ձգտում է վերագրադնել որակյալ աշխատողներին, պայքարում ակադեմիական տպարանի դիմազրկման դեմ: Նրա պայքարը և նյութական մշակույթի պատմության ակադեմիայի տնօրինությունը և կատարում միայն մասնագիտական պատվերներ:

Թե որքան բարձր է գնահատվել Հ. Օրբելու գործունեությունը որպես տպարանի տնօրենի, կարելի է հավաստիանալ 1922 թ. մարտի 6-ին Գիտությունների ակադեմիայի մշտական քարտուղար, ականավոր հնդկագետ Ս. Ֆ. Օլդենբուրգի նամակից.

«Մեծարգո Իոսիֆ Աբգարովիչ,

Ռուսական գիտությունների ակադեմիայի կոնֆերանսը (ընդհանուր ժողովը — 4. 3.) փետրվարի 4-ին իր նիստում լսեց Ձեր հրատարականք ակադեմիայի տպարանի տնօրենի պաշտոնից: Կոնֆերանսը միաձայն որոշեց իր խորին շնորհակալությունը հայտնել Ձեզ այն ամենի համար, ինչ արված է ակադեմիայի տպարանի օգտին: Կոնֆերանսը քաջ գիտե, որ եթե Ռուսաստանում իր բացառիկ սարքավորումներով այդ միակ տպարանը չկործանվեց հեղափոխության ժամանակ, ապա դրա համար ռուս գիտնականները և, առաջին հերթին, Ակադեմիան, պարտական են Ձեզ: Ձեր բացառիկ եռանդն ու անձնազոհությունը փրկեցին գիտական աշխատանքի այդ կարևորագույն միջոցը: Որպես գիտնական և տպագրական գոր-

ծի գիտակ, Դուք, ավելի քան որևէ մեկը, կարողացաք ակադեմիայի տպարանի աշխատանքն այնպես կազմակերպել, որ այնտեղ շարվեին և հրատարակվեին գիտական գրքեր այն դեպքում, երբ մյուս տպարանները չէին կարող այդ անել:

Թույլ տվեք նաև ինձ, որպես մշտական քարտուղարի և տպարանի Ձեր աշխատակցի, ավելացնել անձնական շնորհակալությունս այն անխոնջ և բարեկամական պատրաստակամության համար, որով օգնության էիք գալիս մշտական քարտուղարին՝ ակադեմիական հրատարակության գործում. հաճախակի տված արժեքավոր խորհուրդների և ցուցումների համար, որոնք վերաբերում էին Ակադեմիայի աշխատությունների տպագրությանը:

Խորապես և անկեղծորեն Ձեզ հարգող
Սերգեյ Օլգենբուրգ»¹³:

2. Օրբելին այն մարդկանցից էր, որոնք հետհեղափոխական ծանր տարիներին ապահովում էին գիտական օջախների կենդանի շունչը, այն է՝ գիտահետազոտական արտադրանքի հրատարակումը, դարձնելով այն հասարակական սեփականություն:

Չարմանում ես, թե որքան բազմակողմանի է եղել 2. Օրբելու գործունեությունն այդ տարիներին: Նա շարունակում էր դասավանդել համալսարանում, 1919-1922 թթ.՝ նաև Հնագիտության ինստիտուտում, մեկ տարի Արվեստի պատմության ինստիտուտի պրոֆեսոր էր, մասնակցում էր նաև կազարյան ճեմարանի աշխատանքներին:

1815 թ. հիմնադրված կազարյան ճեմարանը 1919 թ. մարտի 4-ին, Վ. Ի. Լենինի ստորագրած դեկրետով, դարձավ Հայկական ինստիտուտ, ապա վերակառուցվեց Առաջավոր Ասիայի ինստիտուտի, 1920 թ. կոչվեց Արևելյան կենդանի լեզուների կենտրոնական ինստիտուտ, իսկ 1921 թ. վերածվեց Մոսկվայի արևելագիտության ինստիտուտի: Գեոևս 1918 թ. Ն. Մառը մյուս թեկնածուների հետ միասին, առաջարկում էր դասախոսության ներգրավել նաև 2. Օրբելուն («Հայագետ, հայկական վիճագրության, Անի քաղաքի հնություն-

ների, Կովկասի քրիստոնեական և մահմեդական հուշարձանների մասնագետ — Առաջավորասիական Արևելքի պատմության ամբիոնի և Արևելյան արվեստի ու Կովկասի հնությունների ամբիոնի գծով»): 2. Օրբելին մասնակցեց կազարյան ճեմարանի վերակառուցմանը և դասախոսական աշխատանքից հրաժարվեց միայն 1921 թ.: Մշտապես ապրելով Պետրոգրադում, նա միայն ժամանակ առ ժամանակ կարող էր գնալ Մոսկվա:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում տեղի ունեցավ մի իրողություն, որը երեք տասնամյակով կանխորոշեց 2. Օրբելու հակատագիրը. 1920 թ. նոյեմբերի 1-ին որպես ավանդապահ նա աշխատանքի անցավ էրմիտաժում, որին նվիրվեց ամբողջ էությունը: Անիից հետո այդ թանգարանը դարձավ նրա սիրտ խեղճական առարկան, որտեղ ամենամեծ չափով բացահայտվեցին և ծաղկեցին նրա՝ գիտության խոշորագույն կազմակերպչի լավագույն կարողությունները: Ավանդապահ ընտրվելուց շատ շանցած, նա գլխավորեց Մահմեդական Արևելքի բաժինը, 1924 թ. ամռանից մինչև 1925 թ. աշունը կատարեց տնօրենի օգնականի պարտականությունները: 1926 թ. 2. Օրբելին դարձավ իր իսկ նախաձեռնությամբ ստեղծված Արևելքի բաժնի վարիչ, 1933 թ.՝ գիտական մասնագետ-խորհրդատու: 1934 թ. հունիսին 2. Օրբելին նշանակվեց էրմիտաժի տնօրենի անդակալ, իսկ մեկ ամիս անց ստանձնեց տնօրենի պաշտոնը: Հասարակության աչքում երկար տարիներ Օրբելին և էրմիտաժը ի մի էին ձուլվել:

Երբ որպես աշխատակից 2. Օրբելին առաջին անգամ սուր դրեց էրմիտաժի շեմքը, թանգարանը կիսադատարկ էր: Գեոևս 1914 թ. Արբունի մինիստրությունը, որի տնօրենության ներքո էր գտնվում էրմիտաժը, Մոսկվա էվակուացրեց հարավ-ուսսական և սիբիրյան հնությունները, գրեթե բոլոր թանկարժեք իրերը, արևելյան արժաթեղենը և դրամական հավաքածուների մի մասը: 1917 թ. սեպտեմբերին երկու գնացքով Մոսկվա ուղարկվեցին նկարներ, քանդակներ, ճենապակի և այլն: 811 արկղ և սուղեանդուկ տեղավորվեցին Կրեմ-

լում: Երրորդ գնացքի ուղևորումը կասեցվեց հեղափոխական իրադարձություններով:

Չնայած հիմնական հավաքածուների բացակայությանը, էրմիտաժում մշակվում էր թանգարանի նոր կառուցվածքը, աշխատակիցները զբաղված էին հեղափոխությունից հետո ազգայնացված արվեստի բազմաթիվ հուշարձանների հաշվառմամբ և նկարագրությամբ: Բայց ամբողջական կյանքով էրմիտաժը կարող էր ապրել միայն իր արժեքների վերագործից հետո: 1918 թ. հունիսից էրմիտաժի խորհուրդը սկսեց պահանջել իր հավաքածուների վերադարձը, որոնց, այլ վրտանգներից բացի, սպառնում էր ցրումը տարբեր թանգարաններով մեկ: Եվ ահա, 1920 թ. հունիսի 23-ին վերջապես որոշում կայացվեց էրմիտաժի հավաքածուները վերադարձնելու մասին: Թանգարանի մի շարք աշխատակիցներ, այդ թվում նաև Հ. Օրբելին, գործուղվեցին Մոսկվա: Տեղափոխումը կատարվեց բացառիկ հմտությամբ, առանց կորստի և վնասվածքի: Արդեն նոյեմբերի 28-ին բացվեց Թեմբրանդտի դահլիճը: Վերաէվակուացմանը մասնակցող Հովսեփ Օրբելին կարող էր արդյոք մտածել, որ բան տարի անց, ոմբակոծության զզրույթունի տակ, ստիպված կլինի դեպի Սվերդլովսկ ուղարկել այդ նույն հուշարձանները, իսկ 1945 թ. կրկին անգամ խորապես ապրել զրանք վերադարձնելու ուրախությունը:

Տասնյակ տարիների ընթացքում էրմիտաժի համաշխարհային հռչակը գլխավորապես կապված էր արևմտաեվրոպական գեղանկարչության հավաքածուների հետ: Արևելյան արվեստի հուշարձանները (շուրջ 10.000 առարկա) ցրված էին տարբեր բաժանմունքներում և հաճախակի դուրս էին մնում հետազոտողի տեսողաշտից: 1909 թ. հայտնի «Արևելյան արձաթ» աշխատությունը հրապարակած Յա. Ի. Սմիռնովը ըստ էության մնացել էր միայնակ: Ցուցադրվում էր հուշարձանների միայն փոքր մասը: Ընդամենը մեկ դահլիճ էր հատկացված Եգիպտոսին և Միջագետքին, փոքր սրահներ էին առանձնացվել հինարևելյան, դպտի, վաղ քրիստոնեական առարկաներին: Արևելյան իրերի մի մասը մտցված էր «Ռուսական մինչմոնղոլական հնություններ» և «Ռուսաստանյան

պաժոնների հարևանների հնություններ» ցուցադրումների մեջ: Արևելյան զենքը առանձնացվել էր մյուս առարկաներից և ցուցադրվում էր արևմտաեվրոպականի հետ միասին:

Հեղափոխությունից հետո արևելյան հուշարձանների ուսումնասիրությունն ու ցուցադրումը դարձել էին խիստ արդիական, ուստի հարց դրվեց առանձին Արևելյան բաժանմունք ստեղծելու մասին: Բաժանմունքը (որը հետագայում կոչվեց Մահմեդական Արևելքի բաժանմունք) ստեղծվեց Ն. Մառի, Վ. Վ. Բարթոլդի, Ս. Ֆ. Օլգենբուրգի գործուն մասնակցությամբ: Հենց այդ բաժանմունքի աշխատակից դարձավ Հ. Օրբելին:

Երիտասարդ գիտնականն իր գործունեությունն սկսեց թանգարանի այլ բաժիններում ցրված հուշարձանների հավաքումով և ցուցահանդեսի նախապատրաստումով: Շատ հաճախ այդ առարկաներն ունեին ոչ այնքան գեղարվեստական, որքան պատմամշակութային արժեք, և հին ավանդույթներին կապված աշխատակիցները դիմադրում էին նման ցուցահանդեսների բացմանը: Բայց, հենվելով բաժանմունքի այն աշխատակիցների վրա, որոնք համամիտ էին իրենց ղեկավարի գաղափարներին, Հ. Օրբելին կենսագործեց իր ծրագիրը: Այստեղ տեղին է հիշել, որ գաղափարակիցների շարքում էր նաև Կամիլա Վասիլենա Տրեբեր, որը, մասամբ Հ. Օրբելու ազդեցությամբ, հակվել էր Միջին և Մերձավոր Արևելքի մշակութային ուսումնասիրությանը, իսկ հետագայում հատուկ ըզբաղվել հայ մշակույթով: 1920 թվականից սկսվեց Հ. Օրբելու և Կ. Վ. Տրեբերի ամենօրյա ստեղծագործական համագործակցությունը, որը շարունակվեց 40 տարի: Մինչև Հ. Օրբելու կյանքի վերջին օրերը Կ. Վ. Տրեբերը մնաց նրա անսահմանորեն հավատարիմ ընկերը և օգնականը գիտական բոլոր ձևոնարկումներում: Քսանական թվականներից սկսած՝ Կ. Վ. Տրեբերը առաջինն էր, որ ծանոթանում էր Հովսեփ Օրբելու տակավին չհրատարակված ձեռագրերին, և հեղինակը շատ բարձր էր գնահատում նրա կարծիքը: Իր մի շարք ուսումնասիրություններում Կ. Վ. Տրեբերը զարգացնում էր Հ. Օրբելու մտքերն ու կոահումները,

իսկ երկու աշխատութիւնն նրանք պատրաստեցին որպէս հեղինակակիրներ:

Արդեն առաջին ցուցահանդեսը (1922 թ.), որ նվիրված էր սասանյան արվեստին, արժանի փառք բերեց բաժանմունքին: Էրմիտաժում սասանյան արվեստը հարուստ էր ներկայացված, որովհետև բազմաթիվ առարկաներ գտնվել էին Ռուսաստանում, մասնավորապես նախկին՝ Պերմի և Վյատկայի նահանգներում: «Այստեղ՝ կուլտուրական աշխարհի այս խուլ ծայրամասերն էին բերվում արծաթե սկուտեղներ և այլ ամաններ՝ փոխանակելու համար մորթիների հետ. դա կիսավայրենի գազանորսների գլխավոր հարստութիւնն էր, որոնք դարերի ընթացքում իրենց սրբավայրերում պահպանել էին հեռավոր Իրանի ապրանքները», — գրում էր Հ. Օրբելին: Յուցահանդեսին նախորդեց տարբեր բաժիններում ցրված առարկաների հավաքման երկար աշխատանք: Յուցադրված էին նաև այն նմուշները, որոնք էրմիտաժ էին բերվել հեղափոխութիւնից հետո: Ներկայացված էին էրմիտաժից դուրս պահվող ցուցանմուշներ՝ սկուտեղներ, ափսեներ, գավաթներ, սափորներ, թասեր, կանթեղներ, ջրլիցներ, կաթսաներ, փորագրված քարեր, ոսկե, արծաթե և բրոնզե դրամներ: Անդրադառնալով այդ ցուցահանդեսին, Ա. Յու. Յակուբովսկին հետագայում գրեց, թէ այն միշտ կմնա որպէս «գիտական ցուցադրման առաջին հաջողված փորձ, որպէս ցուցադրվելիք հուշարձանների հետ կապված որոշակի գիտական պրոբլեմի կամ պլերոսային լուծում»¹²:

Էրմիտաժին միացված Շտիգլիցի թանգարանի մեծ դահլիճում 1923 թ. Հ. Օրբելին կազմակերպեց մասնագիտական հախճասալերի ցուցահանդես, որին 1925 թ. հաջորդեց երրորդ մեծ ցուցահանդեսը՝ նվիրված գլխավորապէս մասնագիտական արվեստին:

Այդ երեք ցուցահանդեսները պայմաններ ստեղծեցին, որպէսզի բաժանմունքը (1921 թ. արդեն անվանվում էր «Կուլկասի, Իրանի և Միջին Ասիայի բաժանմունք») վերածվի ինքնուրույն Արևելքի բաժնի: Վերջինս պիտի ի մի բերեր էրմիտաժում եղած արևելյան մշակույթի բոլոր նմուշները: 1926 թ.

մայիսին Հ. Օրբելին գլխավորեց նորաստեղծ Արևելքի բաժնի աշխատանքները:

Գիտակազմակերպչական աշխատանքով զբաղված Հ. Օրբելին շարունակում էր նաև մանկավարժական գործունեությունը: 1925 թ. աշնանից մինչև 1929 թ. գարունը նա ղեկավարում էր համալսարանի Հայ-վրացական բանասիրութիւնի ամբիոնը, իսկ 1929 թ. աշնանից՝ նոր կազմակերպված Արևելքի նյութական մշակույթի պատմութիւնի ամբիոնը: Քսանական թվականների կեսերին նրա ունկնդիրների թվում էին Ա. Վ. Բանկը, Վ. Ա. Բոգոսլովսկին, Լ. Տ. Գյուզալյանը, Ն. Վ. Գյակոնովան, Ե. Է. Լիպշիցը, Ա. Հաջյանը, Ա. Լ. Յակոբսոնը: Ավելի ուշ նա դասավանդում է նաև քրդերեն, նրա մոտ սովորել են Ի. Ի. Յուկերմանը, Գ. Ք. Քուրդուր և ուրիշներ: Բայց հիմնական գործունեությունը ծավալվում էր էրմիտաժում: Այստեղ նա մշակում և իրագործում է ցուցադրման նոր ըսկզբունքներ, շարունակում նմուշների կենտրոնացման աշխատանքը:

Էրմիտաժի գործերով ծանրաբեռնված Հ. Օրբելին երկար ժամանակ ստիպված էր հրաժարվել հնագիտական հետախուզումներից: Բայց ահա 1928 թ. հնարավորություն առաջացավ մեկնել Դաղստան: Այստեղ մի քանի տեղացի գիտնականների հետ նա ձեռնամուխ եղավ XII—XIII դդ. բարձրականների ուսումնասիրութիւնը, այցելեց Կուրաչի գյուղը, ծանոթացավ տեղական արհեստներին: Հաշվառման վերջվեց ավելի քան 100 բարձրաբանդակ, որոնցից մի քանիսը տեղափոխվեցին էրմիտաժ: Հ. Օրբելին այցելեց նաև Դերբենդի ամրոց, որի պարիսպների վրա հայտնաբերեց մի շարք պարսկալեզու արձանագրություններ:

Հաջորդ՝ 1929 թ. Հ. Օրբելին կազմակերպեց մի նոր գիտական արշավ, այս անգամ ոչ միայն Դաղստան, այլև՝ Հայաստան: Նրա հետ էին Կ. Վ. Տրեբերը, Ա. Հաջյանը, Լենինգրադի համալսարանի փորձնակներ Ս. Զոլյանը և Ա. Լ. Յակոբսոնը: Արշավախումբը պետք է ծանոթանար պատմական հուշարձանների վիճակին, ուսումնասիրեր հեղափոխութիւնից հետո թանգարաններ մուտք գործած առարկաները, վեր-

ջապես՝ կապ հաստատելը նյութական մշակույթի պատմության ակադեմիայի և Կովկասի հետազոտական հիմնարկների միջև:

Հուլիսի 22-ից մինչև սեպտեմբերի 3-ը խոսքը աշխատեց Հայաստանում: Մասնակիցները զբաղվեցին էջմիածնում և Երևանում պահվող նմուշներով, նպաստեցին նոր ցուցահանդեսի բացմանը, օգնեցին բրոնզի դարից մնացած փայտյա սալի վերականգնմանը: Հ. Օրբելին հատուկ ուշադրություն էր ցուցաբերում Հայաստանի պետական թանգարանում պահվող՝ Անիից փրկված առարկաներին, որոնք շեր տեսել 13 տարի: Ուղեորություններ կաղմակերպեցին դեպի Սևան, Արթիկ, Արամուս, Քասախ, Փարպի, Բյուրական, Աշտարակ, Պտղնի, Զվարթնոց, Գառնի, էլար, Ավան, Բաշքենդ և այլ վայրեր: Հ. Օրբելին եղավ Ամբերդում՝ Պահլավունի իշխանների հույակապ ամրոցում, և այդ ժամանակ էլ ծրագրեց ապագա արշավախմբի աշխատանքը:

Հայաստան ուղևորվելիս Հ. Օրբելին և Կ. Վ. Տրևերը մեկ շաբաթ մնացին Դաղստանում, ուր ծանոթացան Մախաչկալայի և Դերբենդի թանգարանային հավաքածուներին, դիտեցին շիրմաքարեր: Հայաստանից Լենինգրադ վերադառնալու ճանապարհին Հ. Օրբելին նորից եղավ Դաղստանում: Դերբենդի քաղաքային սովետում նա մի զեկուցում կարդաց քաղաքի պարիսպների և միջնաբերդի մասին, որից հետո հատուկ սրտում ընդունվեց զբանց պահպանության վերաբերյալ:

Վերադառնալով Լենինգրադ, Հ. Օրբելին իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրեց այն առարկաների վրա, որոնք 1931 թ. պիտի ցուցադրվեին միջազգային ցուցահանդեսում:

1926 թ. Պենսիլվանիայում (ԱՄՆ) տեղի ունեցավ իրանական արվեստի և հնագիտության առաջին միջազգային համաժողովը: Այդ տոթիվ բացվեց նաև մի հատուկ ցուցահանդես: Համաժողովը որոշում ընդունեց երկրորդ ցուցահանդեսը բացել Լոնդոնում, որտեղ նաև հրատարակության պատրաստել մի բազմահատոր՝ «Պարսկական արվեստի տեսություն» (A Survey of Persian Art): Լոնդոնի երկրորդ համաժողովին մասնակցեց նաև Սովետական Միությունը:

Գիմնագիտա Հ. Օրբելի

2. Օրբելին ուսանող

2. Օրբելին ընտրվեց համաժողովի կազմակերպչական կոմիտեի կազմի մեջ, նրա ղեկավարութիւնում էր միտածի աշխատակիցները ցուցանմուշների ընտրութիւն կատարեցին, և ահա, 1930 թ. վերջերին նա մեկնեց Լոնդոն՝ իր հետ վերցնելով սասանյան տորևտիկայի մի շարք նմուշներ:

Համաժողովը բացվեց 1931 թ. հունվարի 5-ին. նրան մասնակցեցին խոշորագույն գիտնականներ Մ. Ի. Ռոստովցևը, Ֆ. Չառեն, Դ. Քալբոտ Ռայսը, Ա. Պոպպը, Յո. Ստրժիգովսկին, Վ. Ֆ. Մինորսկին և ուրիշներ: 2. Օրբելուց բացի, Սովետական Միութեան պատվիրակ էր նաև պրոֆ. Ֆ. Վ. Կիպարիսովը: Զեկուցողները համերաշխ էին այն բանում, որ պարսկական արվեստն իր հուժեղ ազդեցութիւնն է գործել հարևան ժողովուրդների արվեստների վրա:

Հունվարի 7-ին տեղի ունեցավ ցուցահանդեսի բացումը: Հետագայում 2. Օրբելին հիշում էր, որ երբ այդ հանդիսավոր պահից 6 օր առաջ ինքը ծանոթացավ նախապատրաստական աշխատանքների վիճակին, նրա մոտ այն տպավորութիւնն ստեղծվեց, որ նշանակված ժամկետին աշխատանքները ոչ մի կերպ չեն ավարտվի: Բայց գործում էին համերաշխ, և ցուցահանդեսը բացվեց սահմանված օրը: Գործը թեթևացրեց պիտակների բացակայութիւնը. անհրաժեշտ բոլոր տեղեկութիւնները կարելի էր քաղել տպագրված ցուցակից: Ցուցահանդեսում ներկայացված էր 27 նրկրներից բերված 3.000 առարկա:

Սովետական Միութիւնը ներկայացրել էր էրմիտաժում, Արևելյան մշակութիւնների թանգարանում, Պատմութեան թանգարանում, Ասիական թանգարանում պահվող իրանական հուշարձանները: Սկզբում, ճիշտ է, Լոնդոն ուղարկվեց ընդամենը 30 ցուցանմուշ (էրմիտաժն, օրինակ, վախենում էր, որ արծաթե իրերը տեղափոխման ժամանակ կվնասվեն), բայց արդեն հունվարի 25-ին, ի պատասխան 2. Օրբելու վճռական հեռագրի, էրմիտաժը լրացուցիչ նմուշներ ուղարկեց: որոնց արժեքը, ինչպես հաղորդում էր «Թայմս» թերթը, հասնում էր մինչև 50.000 ֆունտի: Սովետական Միութեան ցուցանմուշների քանակը կրկնապատկվեց: Դրանք «սասանյան շրջանի»

գերազանցապես ոսկե, արծաթե և բրոնզե իրեր էին: Սովետական թանգարանների և հատկապես էրմիտաժի ցուցանեմունչները զգալիորեն հարստացրին ցուցահանդեսը և այնպիսի ապավորություն թողեցին համաժողովի մասնակիցների վրա, որ նրանք մեր պատվիրակությանը դիմեցին III միջազգային համաժողովը, համապատասխանաբար նաև ցուցահանդեսը, Սովետական Միությանում կազմակերպելու խնդրանքով. կառավարական պատասխանը դրական էր:

1931 թ. բացվեց Հ. Օրբելու և նրա աշխատակիցների կողմից պատրաստված Արևելքի բաժնի մշտական ցուցահանդեսը: Ցուցադրումը ծավալուն էր. ներկայացված էին Հյուսիսային Աֆրիկայի և Միջերկրական ծովի, Առաջավոր Ասիայի, Արևելյան Եվրոպայի, Կովկասի, Իրանի, Միջին Ասիայի, Հնդկաստանի և Հեռավոր Արևելքի երկրները: Այդ ցուցահանդեսը մնաց մինչև 1935 թ., երբ նրա հիման վրա բացվեց մի նոր ցուցադրություն: Այն հարմարեցված էր մոտակա իրանական արվեստի և հնագիտության միջազգային համաժողովին:

Իր գործունեությունը Հ. Օրբելին չէր սահմանափակում Արևելքի բաժնով. նրա տեսադաշտում էր ողջ էրմիտաժը, հատկապես 1934 թ. հետո, երբ նա նշանակվեց թանգարանի տնօրեն: Նոր նշանակումը ընդլայնեց Հ. Օրբելու հնարավորությունները՝ իրականացնելու իր մտահղացումները, բայց միաժամանակ աճեցին նաև պարտականություններն ու հոգսերը: Էրմիտաժը դարձել էր տարբեր խնդիրներով զբաղվող խոշոր գիտական հաստատություն: Թանգարանի բոլոր օղակներ թափանցելու և նրանց ղեկավարելու համար լայն գիտելիքներ էին պահանջվում, և Հ. Օրբելին օժտված էր դրանցով: Նա հսկայական նշանակություն էր տալիս պահպանման աշխատանքին, ուստի նրա օրոք աշխատատար գույքագրում և ցուցակագրում անցկացվեց, որի ընթացքում այնպիսի հուշարձաններ հայտնաբերվեցին, որոնք արժանի էին ցուցադրության և գիտական լայն շրջանառության մեջ մտնելու: Գիտական պահպանման հարցերի հետ միասին Հ. Օրբելին մտահոգված էր նաև հուշարձանների փաստական պահպանու-

թյամբ: Չեռնարկվեցին գործուն միջոցառումներ, որոնց շնորհիվ էրմիտաժի գանձերը պահվում էին լիակատար անվտանգությամբ:

Կազմակերպչական և տնտեսական հարցերը շատ ժամանակ էին խլում: Ժամանակ էր պահանջում նաև հասարակական աշխատանքը (մի բանի անգամ Հ. Օրբելին ընտրվել էր Լենինգրադի քաղաքային սովետի ղեկուստատ): Աշխատանքային օրը սկսվում էր արշալույսին և ավարտվում ուշ գիշերը: Տնօրենը խորամուխ էր լինում թանգարանի տեխնիկական հագեցվածության բոլոր մանրուքների մեջ, զբաղվում լուսավորության, ջեռուցման հարցերով, սանիտարական վիճակով և այլն: Էրմիտաժը շենքի կարիք էր զգում, և Հ. Օրբելին երկարատև պայքար էր մղում, որպեսզի եղած շենքերից հանվեն ոչ թանգարանային հիմնարկները: Այդպիսիք էին, օրինակ, Փոքր էրմիտաժ կոչված շենքի տակ գտնվող հեծելազորային դպրոցը կամ նոր էրմիտաժում տեղ գտած գինու պահեստները: Հ. Օրբելու հաստատակամության շնորհիվ էրմիտաժին միացվեցին Չմեռային պալատի առանձին սրահներ, իսկ 1945 թ. թանգարանին անցավ ամբողջ Չմեռային պալատը:

Հ. Օրբելին ելույթներ էր ունենում էրմիտաժի դասախոսարանում, վարում էքսկուրսիաներ, ղեկավարում դպրոցական խմբակներ, դասախոսություններ կարդում բանվորական և գյուղացիական լսարանի ստջև:

30-ական թվականները Հ. Օրբելու գործունեության առավել մեծ թափի ժամանակաշրջանն են: Նա հանդես է գալիս որպես մի շարք գիտամշակութային միջոցառումների կազմակերպիչ, նրա ղեկավարությանմբ այդ միջոցառումները վեր էին ածվում իսկական տոնախմբությունների:

1934 թ. ՍՍՀՄ-ում, Իրանում և մի շարք այլ երկրներում նշեցին պարսից մեծ բանաստեղծ Աբու-Կասիմ Ֆիրդուսու հազարամյա հոբելյանը: Լենինգրադում նախապատրաստական աշխատանքը ղեկավարում էր Հ. Օրբելին: Էրմիտաժի և ՍՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի ուժերը համախմբվեցին, մայիսի 29-30-ին տեղի ունեցավ ներկայանալի գիտաժողով: Էրմիտաժի թատրոնի

զբոսասրահում բացվեց Ֆիրդուսուն նվիրված ցուցահանդես, որը պատրաստել էր, ընկանաբար, Արևելքի բաժինը: Հորելյանը նշվեց նաև Մոսկվայում (Մեծ թատրոնում կայացած նիստում գլխավոր ելույթը Հ. Օրբելունն էր), ապա Երևանում, Բաքվում, Քրիլիսիում, Տաշքենդում, նաև մյուս բաղադրված: Հոկտեմբերին հորելյանական տոնակատարություններ սկսվեցին Իրանում: Սովետական Միության պատվիրակության կազմում էր նաև Հ. Օրբելին, որը Քեհրանում տեղի ունեցած համաժողովում խոսեց սասանյան արծաթի և Շահնամի աղերսների մասին:

Ֆիրդուսու հորելյանի հաջող ավարտից հետո, Հ. Օրբելին զբաղված էր իրանական արվեստի և հնագիտության III միջազգային համաժողովի կազմակերպմամբ (որը, ինչպես վերևում ասացինք, որոշված էր գումարել Սովետական Միությունում): Այդ տարիներին նա արդեն բացառիկ հեղինակություն ուներ ինչպես մեր երկրում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: 1924 թվականից նա Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ էր, իսկ 1935 թ. հունիսի 1-ին ընտրվեց ակադեմիայի իսկական անդամ (միաժամանակ ակադեմիկոս դարձավ նաև նրա եղբայր Լևոն Օրբելին):

Սեպտեմբերի 11-16-ին Լենինգրադում տեղի ունեցան վերոհիշյալ համաժողովի նիստերը, իսկ եզրափակիչ երկու նիստերը կայանալու էին Մոսկվայում: Համաժողովի կապակցությամբ էրմիտաժում բացվեց մեծ ցուցահանդես՝ նվիրված Իրանի և նրա սահմանակից երկրների արվեստին: Սովետական մի շարք թանգարաններից բացի, արժեքավոր ցուցանքներ էին տրամադրել Իրանի թանգարանները և մահմեդական սրբավայրերը, Լուվրը, Իրանական արվեստի և հնագիտության ամերիկյան ինստիտուտը, մասնավոր հավաքածուների սեփականատերերը:

Լենինգրադում հավաքված իրանագիտության խոշորագույն ղեկավարի առջև Հ. Օրբելին հանդես եկավ սելջուկյան արվեստին նվիրված զեկուցումով, որն իր համարձակությամբ և թարմությամբ պիտի դիտվի իբրև այդ շրջանի նրա գիտական խոշորագույն նվաճումներից մեկը: Նշելով Հ. Օրբելու

դերը ամբողջ միջոցառման նախապատրաստման գործում, Իրանի ժողովրդական շուսավորության մինիստրությունը նրան պարգևատրեց շքանշանով: Միաժամանակ նա ընտրվեց Քեհրանի համալսարանի պատվավոր պրոֆեսոր:

1936 թ. Հ. Օրբելին մի մեծ արշավախումբ է գլխավորում, որը պիտի հետազոտեր Ամբերդ ամրոցը: Իբրև էրմիտաժի և ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի ընդհանուր միջոցառում, դրան մասնակցում էին 15 զիտնական՝ Կ. Վ. Տրեբեր, Ա. Յա. Բորիսով, Գ. Գյուլամիրյանը, Ս. Տ. Երեմյանը, Տ. Ա. Իզմայլովան, Ա. Լ. Յակոբսոնը, Կ. Ղաֆազարյանը, Բ. Բ. Պիտտովսկին, Ն. Մ. Տոկարսկին, Ա. Վրույրը և ուրիշներ: Աշխատանքներն ընթանում էին 1936 թ. սկզբներից մինչև օգոստոսի կեսերը: Մաքրվեցին Պահլավունի իշխանների պալատի առանձին մասեր՝ բաղնիքը, մատուռը, դեպի կիրճը տանող ստորերկրյա գետնուղին, X—XI դդ. անցկացված ջրմուղը: Ճարտարապետական կառույցների պեղումները և գտնված առարկաները պատկերացում էին տալիս XI—XIII դդ. ավատական ամրոցի տնտեսական ու մշակութային կյանքի մասին, մի շրջանի, որի հետազոտությունը Հ. Օրբելին համացել էր ղեկն: Անիում:

Գիտամշակութային խոշոր միջոցառումները մեծ տեղ են զբաղում Հ. Օրբելու 30-ական թվականների գործունեության մեջ: 1937 թ. նա մասնակցում է Ա. Ս. Պուշկինի մահվան հարյուրամյակին նվիրված Համամիութենական ժողովին, էրմիտաժում Պուշկինին նվիրված մեծ ցուցահանդես է կազմակերպում: Հաջորդ՝ 1938 թ. նա գործուն մասնակցություն է ունենում Շոթա Ռուսթավելու 750-ամյա հորելյանի կազմակերպման և անցկացման աշխատանքներին: Հորելյանական հանձնաժողովը գլխավորում էր Ա. Սվանիձեն, Լենինգրադում նրա տեղակալն էր Հ. Օրբելին: Բայց շուտով իրադարձություններն անսպասելի ընթացք ստացան, ուստի հորելյանի հետ կապված մի շարք հրապարակումներ ձախողվեցին: Եվ, այնուամենայնիվ, Հ. Օրբելին ձգտում էր հատուկ փայլ տալ տոնակատարություններին:

1938 թ. հունվարի 16-ին, ՍՍՀՄ ԳԱ հանդիսավոր նիստում Հ. Օրբելին զեկուցում կարդաց «Ռուսթավելու դարա-

շրջանը» վերնագրով, իսկ Կ. Գ. Դոնդուան խոսեց Շոթա Ռուս-
թավելու և վրաց գրականության մասին: Փետրվարին այդ զե-
կուցումները կրկնվեցին Լենինգրադում, իսկ էրմիտաժում
բացվեց Ռուսթավելու դարաշրջանին նվիրված մեծ ցուցա-
հանդես:

Լրագրերում լույս տեսան Լ. Օրբելու հոդվածները՝ նվիր-
ված Շոթա Ռուսթավելուն, նրա խմբագրությունում հրատարակ-
վեց «Ընձենավորի» ուսերեն թարգմանությունը (թարգմ.
Պ. Պետրենկո, շարունակեց՝ Կ. Էիճինաձև): Միաժամանակ
հրատարակվեց նաև «Ռուսթավելու դարաշրջանի հուշարձան-
ները» ժողովածուն, որը Լ. Օրբելին էր ստեղծել բառիս բուն
իմաստով: Այդ ժողովածուի առաջաբանը, ներածականը և 7
հոդված ինքն էր գրել, մյուսները՝ նրա մերձավոր աշխատա-
կիցները¹⁵:

Հովսեփ Օրբելին երկար տարիներ կապված էր Անդրկով-
կասի, հատկապես Հայաստանի գիտական հիմնարկություն-
ների հետ: Այստեղ աշխատում էին նրա դեռևս Անիի պեղումնե-
րի շրջանի ընկերները: 1938 թ. Լ. Օրբելին ընտրվում է ՍՍՀՄ ԳԱ
Հայկական ֆիլիալի նախագահության նախագահ (հավանա-
բար նաև այդ կապակցությամբ նա ստիպված եղավ թողնել
ԳԱ նյութական մշակույթի պատմության ինստիտուտի տնօ-
րենի պաշտոնը, որը համատեղության կարգով ստանձնել էր
1937 թ.): Իբրև ֆիլիալի նախագահ Լ. Օրբելին զլխավորեց
«Սասունցի Դավիթ» դրուցադներգության 1000-ամյա հոբելի-
յանը: Նախապատրաստական աշխատանքներն ընթանում էին
Նրևանում և Լենինգրադում (էրմիտաժում):

Հայկական այդ հոյակապ դրուցադներգությունը (որի
հնագույն շերտերը ծագել են անհիշելի ժամանակներում, իսկ
ընդհանուր առմամբ այն արտացոլում է հայերի պայքարը
արաբական տիրապետության դեմ) մեզ է հասել մի քանի
պատումներով: Առաջին գրառումը 1873 թ. կատարել է հայտ-
նի բանահավաք, բանագետ, երախտաշատ Գարեգին Սրվան-
ձեղյանը: Նրան հաջողվեց գտնել ասացող (Մշո դաշտի գյուղա-
ցի Կրպոն), որն իր հիշողության մեջ պահել էր դրուցադներգու-
թյան կարևորագույն տարբերակներից մեկը: Այդ տարբերակը

հրատարակվեց 1874 թ.՝ Մշո բարբառով: Հետագայում գրի
առնվեցին նորանոր տարբերակներ, սակայն գիտական առօր-
յաի սահմաններից այդ բնագրերը դուրս չեկան: 1902 թ.
Հովհաննես Թումանյանը լույս ընծայեց «Սասունցի Դավիթ»
հանձարեղ ստեղծագործությունը, և հենց այդ ձևով դրուցադ-
ներգությունը տարածվեց ընթերցողների մեջ: Բայց էպոսն իր
նախնական վիճակում ծանոթ էր միայն մասնագետներին: Եվ
ա՜հ գալիք հորեյլանի կապակցությամբ սկսվեց համահավաք
բնագրի պատրաստման աշխատանքը:

Գիտական պատշաճ հող վաղուց էր առաջացել. 1936 Գ.
Մանուկ Աբեղյանը, որը դեռևս 1886 թ. գրի էր առել պատում-
ներից մեկը և այնուհետև շարունակում էր զբաղվել դրուցադ-
ներգությամբ, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի հետ միասին
հրատարակեց 25 պատում՝ «Սասնա ծռեր» վերնագրով: Այդ
պատումներից մի քանիսը լույս էին տեսնում առաջին ան-
գամ: Աշխատանքն այդ ուղղությամբ շարունակվում էր, շնա-
յած 1937 թ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանն այլևս չէր կարող նրան
մասնակցել: Համահավաք բնագրին ձեռնամուխ եղան Մա-
նուկ Աբեղյանը, նրա աշակերտ Արամ Ղանալանյանը և բա-
նաստեղծ-բանասեր Գևորգ Աբովը: Աշխատանքին մասնակ-
ցեց նաև Լ. Օրբելին:

Խնդիրը դյուրին չէր: Պատումները տարբերվում են իրենց
կազմով, բարբառով (նրանք ասվել են երբեմն միայն մաս-
նագետին հայտնի բարբառներով): Այնուամենայնիվ, դժվա-
րությունները հաջողվեց հաղթահարել: Մասնակիցները վեր-
ընթերցեցին հաղարավոր տողեր, մինչև կանգ առան համա-
հավաք բնագրի ընդունելի խմբագրության վրա, որը կազմված
էր չորս ճյուղից՝ «Սասնասար և Բաղդասար», «Մեծ Մհեր»,
«Սասունցի Դավիթ» և «Փոքր Մհեր»: Կազմված խմբագրությու-
նը օրլեկտիվորեն արտացոլում էր դրուցադներգության հիմ-
նական գաղափարները, նրա առանցքը. և ընդգրկում էր առա-
վել կարևոր միջադեպերը: Բնագիրը հրատարակվեց 1939 թ.
Լ. Օրբելու խմբագրությամբ ու նրա առաջաբանով և ընդունվեց
որպես գիտական-մշակութային խոշոր նվաճում: Լույս տե-
սավ նաև ուսուցիչական թարգմանությունը (կատարել էին Վ. Վ.

Գերծավինը, Ա. Ս. Կոչետկովը, Կ. Ա. Լիպսկերովը և Ս. Վ. Շերվինսկին)¹⁶։

Հորեկյանը նշվեց շքեղությանը, իսկ քիչ անց՝ Մոսկվայում սկսվեց հայկական արվեստի և գրականության տասնօրյակը, որը խոշոր իրադարձություն էր երկրի մշակութային կյանքում։

Հետագա մեկուկես տարում Հ. Օրբելին կլանված էր նիզամու և Ալիշեր Նավոյի հորեկյանների նախապատրաստական աշխատանքով, մասնակցում էր ՄՍՀՄ ճարտարապետության ակադեմիայի (նրա իսկական անդամ էր ընտրվել 1941 թ. մարտին) գործունեությանը, մտահոգվում էր էրմիտաժում բացվելիք ոռոսական բաժնի հարցով։

Բայց անձ՝ սկսվեց Հայրենական պատերազմը։ Հովսեփ Օրբելին տարիքն առած մարդ էր (մտել էր վեցերորդ տասնամյակը), հիշողության մեջ, անշուշտ, տպավորվել էին առաջին աշխարհամարտի և քաղաքացիականի արհամիրքները, ուստի դժվար չէ կոհանել, թե ինչպես պիտի նա ընկալեր Ֆաշիստական Գերմանիայի հարձակման լուրը։ Նա քաջ գիտակցում էր այն հսկայական պատասխանատվությունը էրմիտաժի հանդեպ, որ ընկած էր իր ուսերին։ Հասարակական պարտքի բարձր գիտակցությունը պատերազմի հենց առաջին ժամերից, երբ որոշում կայացվեց էրմիտաժի անհապաղ էվակուացման մասին, պայմանավորեց նրա վարքագիծը։ Նա գիտեր, որ պատերազմի դեպքում էրմիտաժի արժեքների փրկության համար միայն սերն ու նվիրվածությունը, որքան էլ դրանք անկեղծ ու անձնազոհ լինեն, բավարար լինել չեն կարող։ Հ. Օրբելու գլխավորած էրմիտաժի տեղափոխման ծրագրերը մշակված էին՝ նկատի ունենալով ամենաշնչին մանրամասնություններն անգամ, կազմված էին նմուշների ցուցակներ՝ ըստ էվակուացման հերթականության, էրմիտաժը ապահովված էր փաթեթավորման անհրաժեշտ բոլոր պարագաներով։ Հունիսի 30-ին, այն է՝ պատերազմը սկսվելուց 3 օր հետո, առաջին գնացքաշարը շարժվեց դեպի արևելք։ Հովսեփ Օրբելին օր ու գիշեր ղեկավարում էր փաթեթավորման աշխատանքները։ Դրան մասնակցում էին համաշխարհային

անուն ունեցող այլ գիտնականներ ևս, որոնց փորձը և թանգարանային հմտությունը անփոխարինելի եղան այդ օրհասական պայմաններում։ Հուլիսի կեսերին արևելք ուղարկվեց նաև երկրորդ գնացքաշարը։ Սվերդլովսկում կազմավորվեց էրմիտաժի մասնաճյուղ, ուր աշխատակիցները Վ. Յ. Լևինսոն-Լեսինգի ղեկավարությամբ ապահովում էին էրմիտաժի գանձերի պահպանումը։

Լենինգրադի շատ գիտնականների նման Հովսեփ Օրբելին մնաց քաղաքում։ Նրա ղեկավարությամբ կարգավորվեց շուղարկված իրերի պահպանումը. բացի այդ, պահպանելու և հնարավորության դեպքում՝ էվակուացնելու համար էրմիտաժ էին բերվել Կեպլերի և Լոմոնոսովի ձեռագրերը, Ա. Ս. Պուշկինի գրադարանը, Պուլկովո աստղադիտարանի աստղագետների զիմանկարները, Կրոնի պատմության թանգարանի մի շարք հավաքածուներ, նյութեր ճարտարապետների միությունից, արվարձանային թանգարանների իրերը և այլն։ Այդ արժեքների մի մասը այնպես էլ մնաց Լենինգրադում, իսկ Գիտությունների ակադեմիայի հավաքածուների էվակուացման համար Հ. Օրբելին 1944 թ. պարզևատրվեց Լենինի շքանշանով։

Չմեռային պալատի ընդարձակ նկուղներում սարքեցին ուժեղացված պատարաններ, ուր գնդակոծությունների և ուժեղացված թանգարանի աշխատակիցներն իրենց ընտանիքներով տեղափոխվեցին այնտեղ։ Շատ գիտնականներ, որոնք պաշարված քաղաքում հազիվ թե կարողանային տանել կյանքի նեղությունները, Հ. Օրբելու օգնությամբ թիկունք տեղափոխվեցին։ Փորձության այդ դժվարին տարիներին Հովսեփ Օրբելին շատերին օգնության հասավ. այդ մասին են վկայում նրան հասցեագրված մի շարք շնորհակալական նամակներ։

Նրանք, ում վիճակված է եղել զիմանալ Լենինգրադի պաշարմանը, վկայում են, որ ամենածանրը եղել է 1941 թ. նոյեմբերի կեսերից մինչև 1942 թ. հունվարի վերջն ընկած ժամանակը։ Չմեռը ծանր էր, սառնամանիքը հասնում էր մինչև 30°։ Էլեկտրաէներգիայի մատակարարումը սահմանափակված էր, կենտրոնական ջեռուցումը չէր աշխատում, ջրմուղը

սառել էր, կոյուղին շարքից դուրս եկել: Դեկտեմբերի 10-ին սրամվայները դադարեցին երթնեկել: Այդուհանգերձ, քաղաքը շարունակում էր ապրել ու պայքարել, չդադարեց նաև գիտական հիմնարկների գործունեությունը: Այդ սխալագործությունը մասնակցեցին նաև Լենինգրադում մնացած էրմիտաժի աշխատակիցները. աշնանը և ձմռանը էրմիտաժում նշվեց երկու հոբելյան՝ բանաստեղծ Նիզամու 800-ամյակը և ուզբեկական գրականության հիմնադիր Ալիշեր Նավոյի 500-ամյակը:

Հոկտեմբերի 17-ին, պատմում է Բ. Բ. Պիոտրովսկին, էրմիտաժում կայացավ Նիզամուն նվիրված նիստ, որի մասնակիցներից շատերը և երկու զեկուցող եկել էին ուղղակի ռազմաճակատից: Նիստը բացեց Հ. Օրբելին, նրանից հետո հանդես եկավ բանաստեղծ Ն. Ի. Տիխոնովը: Այնուհետև իրենց զեկուցումները կարդացին Ա. Ն. Բուլդիրեր («Նիզամին և նրա ժամանակը»), Գ. Վ. Պտիցինը («Նիզամին և համաշխարհային գրականությունը») և Մ. Մ. Դյակոնովը («Նիզամին Արևելքի նկարչության մեջ»): Բանաստեղծ Վս. Ռոժդեստովենսկին կարդաց Նիզամուց կատարած իր թարգմանությունները:

Դեկտեմբերի 10-ին կայացավ Ալիշեր Նավոյին նվիրված նիստը: Հ. Օրբելու ներածական խոսքից հետո «Նավոյին և նրա ժամանակը» զեկուցումով հանդես եկավ Ա. Ն. Բուլդիրեր, իսկ էրմիտաժի աշխատակից Ն. Ֆ. Լեբեդևը կարդաց Նավոյի քնարերգական բանաստեղծությունների՝ իր թարգմանությունները, որոնք կատարել էր ոմբապատարանների կառուցման և հրշեջ պոստում հերթապահությունների միջև ընկած ժամերին: Օդային տաղնապը մի քանի անգամ ընդհատեց նիստը: Դեկտեմբերի 12-ին, երկրորդ նիստում Բ. Բ. Պիոտրովսկին կարդաց իր զեկուցումը, նվիրված Ալիշեր Նավոյի ստեղծագործություններում առկա հինարևելյան թեմաներին, իսկ Ն. Ֆ. Լեբեդևը՝ հատվածներ «Յոթ մուրրակ» պոեմի թարգմանությունից: Օգտագործելով Նավոյի պոեմների սյուժեները, Ն. Մոխր հատկապես այդ օրերի առթիվ զարգանկարեց ճենապակյա մի գավաթ և տուփ, որոնք ցուցադրվեցին նիստերի դահլիճում: Եվ զարդանկարը, և՛ թրծ-

վածքը կատարվել էին էրմիտաժում, դժվարին պայմաններում: «Հաջորդ օրը, — հիշում էր հետագայում Հ. Օրբելին, — մեզ մոտ եկավ իմ ուսուցիչը՝ ակադեմիկոս Ս. Ա. Փերեյովը, իմ ուսուցիչներից միակը, որն այն ժամանակ դեռ կենդանի էր և, չնայած իր ուժասպառությանն ու հյուծվածությանը, եկավ, որպեսզի շնորհակալություն հայտնի էրմիտաժին, ինչպես ասաց նա, գիտության այդ տոնը կազմակերպելու համար: Նրա բառերում, նրա այն բոլոր մտքերում, որոնց նա հաղորդակից դարձրեց ինձ, ես մեկ անգամ ևս զգացի, թե որքան մեծ է մարդկային հոգու ուժը, այն մարդու հոգու, որն իր ամբողջ կյանքի ընթացքում անշեղորեն ու սրբությամբ կատարել է իր պարտքը՝ գիտնականի, ուսուցչի և քաղաքացու պարտքը: Այն ժամանակ մենք նրա հետ խոսեցինք վերջին անգամ. քսան օր հետո նա վախճանվեց: Մենք շատ խոսեցինք նրա հանգուցյալ բարեկամի և իմ ուսուցչի, որն այլ պայմաններում, բայց նույնպես մինչև կյանքի վերջին օրը իր բոլոր ուժերը տալիս էր ուսուցչի և համալսարանական պրոֆեսորի քարձր պարտքը կատարելուն՝ խոսեցինք ակադեմիկոս Յա. Ի. Սմիռնովի մասին»:

Հ. Օրբելին ամեն կերպ պահում էր իր աշխատակիցների ուժն ու աշխատունակությունը, տոկունորեն կրում բլոկադային կյանքի դժվարությունները՝ սովն ու ցուրտը: Մնալով պաշարված քաղաքում, տասնյակ անգամ ելույթներ էր ունենում ռազմաճակատի զինվորների և համաքաղաքացիների առջև:

1942 թ. ապրիլին Հ. Օրբելին գործուղվեց Երևան. նա պետք է տեղում անցներ ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի նախագահի իր պարտականություններին: Առողջությունը բուրբովին քայքայված էր: Երևանում ստիպված եղավ աչքի ծանր վիրահատության ենթարկվել: Հազիվ առողջացած՝ ամբողջությամբ թաղվեց գործերի մեջ:

Հայկական ֆիլիալը* կազմակերպվել էր ՍՍՀՄ ԳԱ նախագահության 1935 թ. մայիսի 25-ի որոշմամբ: Իր գոյության առաջին տարիներին ֆիլիալը բավականին համեստ դեր էր կատարում: 1938 թ., ֆիլիալի նախագահ դառնալով, Հ. Օրբելին սկսեց գործունեություն ծավալել, որպեսզի մասնաճյուղը դառնա իսկական գիտական օջախ: Երևան տեղափոխվելուց հետո նրա հնարավորություններն, իհարկե, լայնացան: Բայց դեռ նախքան այդ Հ. Օրբելու ղեկավարությամբ հաջողվեց լուծել կազմակերպչական մի շարք կարևոր հարցեր, ընդլայնվեց ասպիրանտուրան, ընդ որում երիտասարդ շատ մասնագետներ իրենց ասպիրանտական պատրաստությունը ստանում էին Մոսկվայում և Լենինգրադում: 1941 թ. մասնաճյուղի աշխատանքներին ներգրավվեցին Երևան էվակուացված գիտնականներ:

Ելնելով ռազմական ժամանակի պահանջներից, գիտական պլանների մեջ մտցվեց հրկրի պաշտպանության հետ կապված հարցերի հետազոտությունը, հասարակական գիտություններով զբաղվող հաստատություններում, ավելի քան երբևիցե, մշակվում էր հայրենասիրական թեման, սկիզբ դրվեց «Հայաստանի զավակների սխրագործությունները» գիտահանրամատչելի շարքին: Թուսերեն և հայերեն լեզուներով լույս տեսավ շուրջ 15 գրքույկ: 1942 թ. Հ. Օրբելին կազմակերպեց Հայրենական պատերազմի գիտական կարիքետ, որի աշխատակիցները թարմ հետքերով հավաքում էին զինվորական ստորաբաժանումների հրատարակություններ, նամակներ ռազմաճակատից, օրագրեր, ինքնակենսագրություններ և այլն, որոնք այսօր հնարավորություն են տալիս մանրամասն վերականգնել հայերի դերը պատերազմում:

Մասնաճյուղի գործունեության ընդլայնմամբ ավելի ու ավելի էր հասունանում հանրապետական գիտությունների ակադեմիայի գաղափարը: 1943 թ. նոյեմբերի 10-ին Հայաս-

տանի ժողովրդական կոմիսարների սովետը հատուկ որոշում ընդունեց ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի հիման վրա Երևանում Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի կազմակերպման մասին: Նոյեմբերի 25-ին հաստատվեց ակադեմիկոսների առաջին կազմը՝ 23 հոգի, իսկ նոյեմբերի 29-ին կաշաքավ նորածնունդ Ակադեմիայի իսկական անդամների առաջին ընդհանուր ժողովը: Այդ ժողովում Հովսեփ Օրբելին (որն, ինչպես ասացինք, 1935 թվականից ՍՍՀՄ ԳԱ իսկական անդամ էր) ընտրվեց պրեզիդենտ:

Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրմամբ սկիզբ դրվեց մի շարք գիտությունների զարգացմանը, որոնք մինչ այդ սաղմնային վիճակում էին: Ընդլայնվեցին աշխատանքները նաև այն բնագավառներում, որոնք վաղեմի ավանդույթ ունեին՝ պատմություն, բանասիրություն, լեզվաբանություն: Զուր չէ, որ Ակադեմիայի կանոնադրության մեջ (վերջնական խմբագրումը պատկանում է Հ. Օրբելուն) ասված է՝ Ակադեմիան «հատուկ ուշադրություն է դարձնում հայ ժողովրդի պատմության և կուլտուրայի ուսումնասիրությանը»: Համանման միտք էր արտահայտել նաև ակադեմիկոս ընտրված Ավետիք Իսահակյանը. «Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի մշակութապատմական կարևորագույն խնդիրներից մեկն է, — գրում էր նա «Կոմունիստ» լրագրում, — բարձրացնել հայ ժողովրդի ինքնագիտակցությունը, խորացնել հայրենասիրությունը, գիտակցական սեր զարգացնել նրա (ժողովրդի) մեջ դեպի մայրենի լեզուն, գրականությունը և հավատ՝ իր լուսավոր ապագայի նկատմամբ»:

Ազգային գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումը հասարակական մեծ նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր*: Այդ գիտակցությամբ համակված՝ Հ. Օրբելին ամբողջությամբ նվիրվում է նրա կազմակերպմանը: Նորից դրսևորվեց նրա հիանալի սնակությունը՝ մոբիլիզացնել գործուն ուժեր,

* Թուսերեն Арм. ФАН համառոտագրությունը թափանցել էր նաև հայերենի մեջ. այդ տարիների խոսակցական լեզվում մասնաճյուղը անվանվում էր Արմֆան:

* Որպես կենտրոնական շենք Ակադեմիային հատկացված էր Աբովյան և Լեոնոսով (այժմ՝ Սայաթ-Նովա) փողոցների անկյունում գտնվող զպրոցը, որը պատերազմի սկզբին վեր էր ածվել հոսպիտալի:

ստեղծել լիարժեք գիտական կոլեկտիվ: Երևանում նա մնաց մինչև 1944 թ. ամառը, բայց և այդ կարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ լիցք տալ մի շարք նոր կամ վերակառուցված ինստիտուտներին:

Պրեզիդենտի պաշտոնում Հ. Օրբելին մնաց մինչև 1947 թ., երբ վերջնականապես որոշեց իր ուժերը կենտրոնացնել էրմիտաժում: 1947 թ. հունվարի 16-ին Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի ընդհանուր ժողովը բավարարեց նրա խնդրանքը՝ իրեն պրեզիդենտի պարտականություններից ազատելու մասին, միաժամանակ նշելով նրա անձնական մեծ ավանդը հանրապետության առաջատար գիտական օջախի ստեղծման գործում:

1944 թ. Հ. Օրբելին վերադարձավ Լենինգրադ: Էրմիտաժը սարսափելի վիճակում էր. պատերազմի ժամանակ նրա շենքերի վրա ընկել էր 30 արկ և 2 ավիառումբ, տասնյակ արկեր ու ավիառումբեր պայթել էին շրջակայքում, չարդվել էր 20.000 քառակուսի մետր լուսամուտների և ցերեկային լույսի լապտերների: ասպակի, բոլորովին ավերվել էին ջեռուցման և ջրմուղի սարքավորումները, տուժել էին մանրահատակները, պատերը, որմնանկարներն ու նկարազարդ առաստաղները: Թանգարանին հսկայական վնաս էր հասցվել: Առաջին իսկ հայացքից պարզ էր, որ էրմիտաժին իր երբեմնի տեսքը վերադարձնելու համար անհրաժեշտ են երկարատև ու բարդ աշխատանքներ: Թանգարանի գլխավոր ճարտարապետ Ա. Վ. Միվկովի հետ միասին Հ. Օրբելին մշակեց էրմիտաժի վերականգնման ընդհանուր նախագիծը և սկսեց միջոցներ հայթայթել այդ աշխատանքների համար: Իսկ մինչ այդ, իրենք՝ էրմիտաժի աշխատակիցները, կարգի էին բերում թանգարանը, մաքրում սրահները, փայլեցնում հատակը, լվանում լուսամուտները, վերականգնում Տաղավարային դահլիճի ջահերը: Հենց այդ դահլիճում նոյեմբերի 8-ին բացվեց պաշարման տարիներին Լենինգրադում մնացած նմուշների մի փոքր ցուցահանդես: Մի քանի օրում ցուցահանդես այցելեց շուրջ 30.000 մարդ: Միաժամանակ էրմիտաժը պատրաստվում էր 1941 թ. էվակուացված հուշարձաններն ընդունելուն: Դրանք Լենին-

գրադ ժամանեցին 1945 թ. հոկտեմբերի 10-ին, իսկ նոյեմբերի 7-ին արդեն այցելուների առջև բացվեց էրմիտաժի 69 սրահ: Թանգարանը, առանց որի չի կարելի պատկերացնել Լենինգրադը, սկսեց ապրել իր նախկին բուռն կյանքով:

Այդ տարիներին Հ. Օրբելու գիտական ծառայությունները նորից միջազգային ճանաչում գտան. 1944 թ. նա ընտրվեց Լենդոնի Հնագիտական ընկերության պատվավոր անդամ, իսկ 1945 թ.՝ Իրանի Գիտությունների ակադեմիայի պատվավոր անդամ:

1944-1945 թթ. Հ. Օրբելին մասնակցում է Լենինգրադի արվարձաններում գտնվող պալատների հետազոտման և դրանց հասցված վնասի շափը սահմանող պետական արտակարգ հանձնաժողովի աշխատանքներին (ներգրավվել էր ակադ. Ե. Վ. Տարլեի առաջարկությամբ): Քաջածանոթ լինելով Լենինգրադին և նրա շրջակայքին, Հ. Օրբելին հանձնաժողովի մյուս անդամների հետ շրջում էր քաղաքի արվարձանները, որոնք, թվում էր, հավետ կորցրել էին իրենց շքեղությունը: Այն իրավիճակը, որ պարզ դարձավ հանձնաժողովին, ցնցեց Հ. Օրբելուն: Եվ պատահական չէ, որ մեծ ուժով ու համոզվե հնչեց նրա խոսքը, երբ նա պատերազմից հետո որպես վկա սկսեց իր ցուցումները նյութներգրի դատավարության նիստում: Նա ցասումնալի ու կրքոտ մեղադրում էր վայրենացած ֆաշիստական ղավթիչներին, որոնք սառնասրտորեն գնդակոծել էին էրմիտաժը, պղնձի ձուլել Պետերհոֆի ամենաշքեղ առյուծին պատառոտող Սամսոնի արձանը, Պուշկին քաղաքում ավերել ու թալանել Ռաստրյուլիի հուշակապ գործը՝ Եկատերինյան մեծ պալատը...

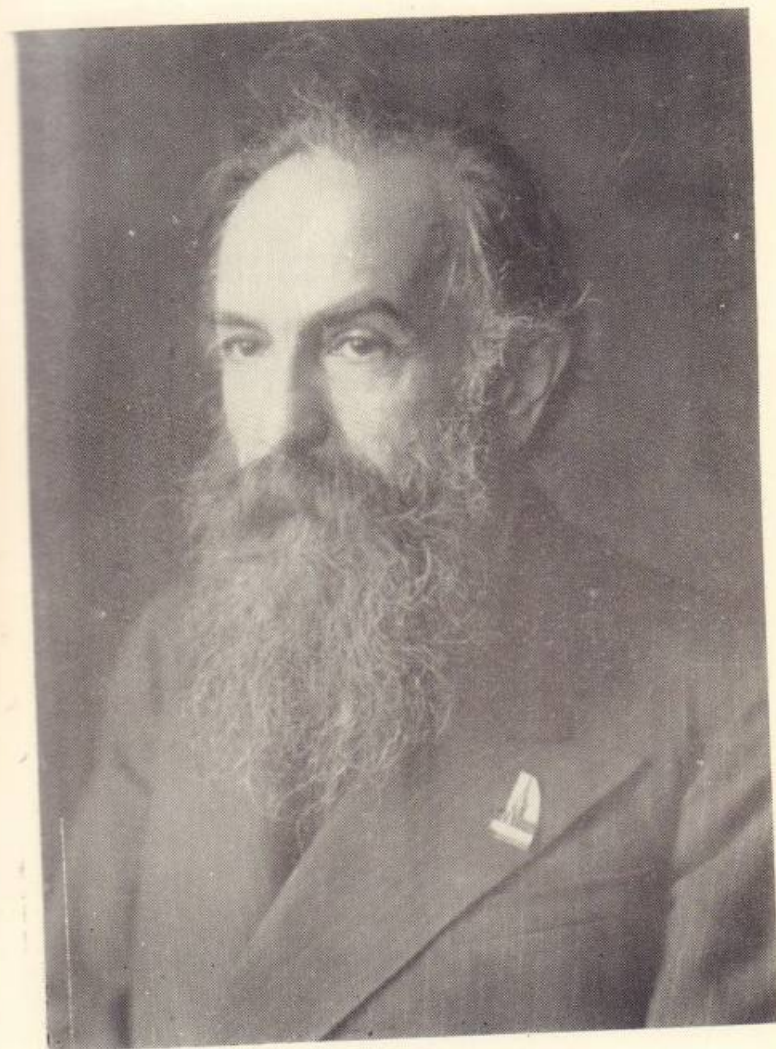
Հետպատերազմյան տարիներին Հ. Օրբելու գործունեությունը առաջին հերթին կապված է էրմիտաժի վերականգնման հետ: Նրա ղեկավարությամբ մեկը մյուսի հետևից վերանորոգվում էին ցուցասրահներ, պատրաստվում նոր ցուցադրումներ, տեղադրվում ցերեկային լույսի լապտերներ: Առաջվա պես՝ Հ. Օրբելին հանդես էր գալիս գիտական զեկուցումներով, սակայն հետազոտական աշխատանքի համար քիչ ժամանակ էր մնում. էրմիտաժի ընթացիկ գործերը ամբողջու-

Յլամբ կլանում էին նրան: Եվ անսպասելիորեն 1951 թ. ամ-
ռանը նա հեռացվեց այն թանգարանից, որի պատերի ներսում
անց էր կացրել 31 տարի: Դժվար է պատկերացնել այն ցավն
ու վիշտը, վիրավորանքը, որ այդ օրերին կրեց Օրբելին:

Վարչական ծանր պարտականություններից ազատվելով,
Հ. Օրբելին վերադարձավ կիսավարտ թողած իր աշխատու-
թյուններին. վերսկսեց հայ-բրդական հետազոտությունները,
ավարտեց Մոկսում կազմված բառարանների խմբագրություն-
ներ, մեծ ուսումնասիրություն գրեց Աղթամարի տաճարի մա-
սին, հաճույքով գրադվեց հայ պատմիչների թարգմանու-
թյամբ: Ավարտեց նաև հայկական առակների թարգմանու-
թյունը: Այդ տարիներին նրա ղեկավարությունը ասպիրան-
տական պատրաստություն ստացան Հայաստանից Լենին-
գրադ գործուղված մի քանի երիտասարդներ:

1953 թ. Հ. Օրբելին աշխատանքի ներգրավվեց ԳԱ Լեզ-
վաբանության ինստիտուտում և հրատարակման պատրաս-
տեց Մոկսում կատարած գրառումները: Ուշադիր հետևում էր
Գառնիի պեղումներին՝ որպես գլխավոր խորհրդատու:

1953 թ. վերջին Հ. Օրբելին գլխավորում էր ՍՍՀՄ ԳԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի գործունեությունն ստուգող
հանձնաժողովը և ջանքեր գործադրում, որպեսզի վերականգ-
նվի մեր արևելագիտության նախկին փառքը: Քառասնական
թվականների վերջերին և հիսնականների սկզբին սովետա-
կան արևելագիտությունը լուրջ դժվարություններ ապրեց. ա-
րևելագիտական մի շարք բնագավառներում կրճատվեց հե-
տազոտական գործունեությունը, նվազեց բանասիրական աշ-
խատությունների թիվը, Լենինգրադի համալսարանի Արևել-
յան ֆակուլտետը զրկվեց մի շարք խոշորագույն դասախոսնե-
րից (մի մասը վախճանվեց, մյուսը՝ ստիպված եղավ թողնել
դասավանդումը): Համալսարանը դադարեցրեց ասորագետ-
ների, եգիպտագետների, եբրայագետների պատրաստումը:
1950 թ. հուլիսին ՍՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտը
տեղափոխվեց Մոսկվա, Լենինգրադում մնաց միայն Արևել-
յան ձեռագրերի բաժինը՝ աշխատակիցների խիստ սահմանա-
փակ կազմով:

Հ. Օրբելին 1930-ական թվականներին

Հ. Օրբելին ակադեմիկոս Ս. Ե. Վամբրովի ևն

Ահա թե ինչու 1954 թ. հոկտեմբերին Հ. Օրբելին Գիտությունների ակադեմիային ներկայացրեց իր՝ «նկատառումներ արևելագիտության բնագավառում բանասիրական աշխատանքի վիճակի և խնդիրների վերաբերյալ» զեկուցագիրը: Նա հիշեցնում էր հանրահայտ այն փաստը, որ «XIX դ. երբորդ քառորդի և XX դ. մոտավորապես շրտ տասնամյակների ընթացքում ուսական և սովետական արևելագիտությունը համաշխարհային գիտության մեջ իրավամբ առաջատար դիրք էր զբաղում, իր զարգացմանը զուգընթաց ավելի էր ամրապնդում այդ տեղը և արժանի հարգանք ու հեղինակություն վայելում ամբողջ աշխարհում»: Մանրամասն թվարկելով հին, դասական արևելագիտության արժանիքները, Հ. Օրբելին ընդգծում էր, որ այն մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում ոչ միայն անցյալի, այլև ներկայի նկատմամբ, իսկ նրա հիմքը կազմում էր լեզուների և մշակույթի իսկական ճանաչումը: Կոչ անելով վերականգնել նախկինում եղածը, նա ձգտում էր, որ մեղանում պատշաճ տեղ գրավի «այն արևելագիտությունը, որը պայքարի է դուրս գալիս հանուն Արևելքի ժողովուրդների իրական պատմության և հանուն նրանց երջանիկ ապագայի, կատարելապես զինված և՛ մեթոդաբանությամբ, և՛ այդ մեթոդաբանության շնորհիվ՝ նյութական հուշարձանների, հարստագույն գրականությունների և լեզուների լիարժեք գիտությամբ»: «Լեզուները, — հաստատում էր զեկուցագրի հեղինակը, — ոչ միայն գրավոր հուշարձանների ճանաչման միջոց են, այլև ուսումնասիրության առանձին առարկա, մի սքանչելի հայելի, որն արտացոլում է տվյալ ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը»: Հ. Օրբելու ընդհանուր միտքը բացահայտ է. պատմական անցյալը և ներկան հարկավոր է ուսումնասիրել զիմելով բուն սկզբնաղբյուրին, հարկավոր է հավատարիմ մնալ ճշմարտությանը և ոչ թե հետևել կանխակալ կարծիքներին:

Կարճատև դադարից հետո, Հ. Օրբելին վերադարձավ կազմակերպչական բարդ և պատասխանատու աշխատանքի: 1955 թ. նոյեմբերին նա նշանակվեց Լենինգրադի համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետի ղեկան: Հիշենք, որ նա եղել էր

այդ ֆակուլտետի և՛ սանը, և՛ դասախոսը: Կարճ ժամանակում ֆակուլտետը վերադարձրեց իր հին փառքը, դարձավ ոչ միայն երիտասարդ մասնագետների հոյակապ դպրոց, այլև արևելագիտության օջախներից մեկը: 1956 թ. Հ. Օրբելին գլխավորեց նաև ՍՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի նորաստեղծ Լենինգրադյան բաժանմունքը: Նորածնունդ լինելով հանդերձ, այդ հաստատությունն ուներ խորը գնացող արմատներ. դեռևս 1818 թ. Պետերբուրգում, Գիտությունների ակադեմիային առընթեր հիմնվել է Ասիական թանգարանը: Այնուհետև այստեղ ևն կենտրոնացվել արևելյան բազմալեզու գրչագրերը, դրամները և այլն, այստեղ է ծավալվել ներանց ուսումնասիրման աշխատանքը: Ի դեպ, Ասիական թանգարանն է եղել հայագիտական և վրացագիտական առաջին իսկական օջախը Պետերբուրգում՝ շնորհիվ հռչակավոր կովկասագետ, ակադեմիկոս Մարի Բրոսսի գործունեության: Անգամ այն ժամանակ, երբ հիմք էր դրվել համալսարանի Արեւելյան լեզուների ֆակուլտետին, մեծ թափ էր ստացել Ռուսական հնագիտական ընկերության Արևելյան բաժանմունքը, Ասիական թանգարանը լիովին պահպանել էր իր նշանակությունը, նրա հարկի առկա գործել են խոշորագույն գիտնականներ: Ասիական թանգարանը շարունակել է իր գործունեությունը նաև հեղափոխությունից հետո, հիմք ծառայել ՍՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի համար, որը կազմավորվել է 1930 թ.: Այդ ինստիտուտը դարձել էր մեր երկրի արևելագիտության գլխավոր կենտրոնը: Բայց, ինչպես ասվեց, 1950 թ. ինստիտուտը փոխադրվեց Մոսկվա՝ նպատակ ունենալով աշխուժացնել աշխատանքները արևելագիտության բնագավառում: Սակայն նոր գրանցումն իրեն շարժարացրեց. ՍՄԿԿ XX համագումարում այդ մասին հատուկ խոսք ասաց Անաստաս Միկոյանը: «Գիտությունների ակադեմիայի ցանցում, — ասաց նա, հիշելով Տնտեսագիտության ինստիտուտի անբավարար գործունեությունը, — կա ևս մեկ ինստիտուտ, որը զբաղվում է Արևելքի հարցերով, բայց նրա կապակցությամբ կարելի է ասել, որ եթե մեր ժամանակներում ամբողջ Արևելքը զարթնել է, ապա այդ ինստիտուտը նիրհում է ցայսօր»:

Ինչպես ասացինք, Հ. Օրբելին վաղուց էր սկսել տազնապ նշեցնել և հաս՝ հենց նրան էր վիճակված Լենինգրադի արևելագիտական օջախի վերականգնման ծանր գործը: Արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադյան բաժանմունքը վերականգնանցրեց Արևելյան թանգարանի կառուցվածքը, նրա առանձին ստորաբաժանումները, որոնցից յուրաքանչյուրը զբաղվում էր այս կամ այն երկրի թե՛ պատմությամբ, թե՛ մշակույթով: Պահպանվեց անգամ ստորաբաժանումների հին առունը՝ կարիներտներ: Նախապես կյանքի կոչվեց 5 կարիներ՝ Արարական, Հնդկական, Իրանական, Հեռավոր Արևելքի, Քյուրբ-մոնղոլական, շուտով սրանց միացան Մերձավոր Արևելքի, Հին Արևելքի, ապա նաև Կովկասյան և Քրդական կարիներտները: Վերջին երկուսի ղեկավարն էր ինքը՝ Հ. Օրբելին (նշենք նաև, որ 1959/60 ուսումնական տարում կովկասագիտական առարկաները, ցավոք՝ առժամանակ, վերականգնվեցին նաև համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետում):

Բաժանմունքի հիմնական հարստությունն էին կազմում ձեռագրերը՝ շուրջ 40.000 գրչագիր արևելյան 45 լեզուներով: Դրանց նկարագրությունը, ուսումնասիրությունն ու հրատարակումը դարձան Լենինգրադյան բաժանմունքի կարևորագույն ուղղություններից մեկը: Կարճ ժամանակամիջոցում այն վերաճեց արևելագիտության կարևորագույն կենտրոնի: Տարեցտարի ընդլայնվում էր մշակվող հարցերի ընդգրկումը, աճում էր գիտական արտադրանքը: Բաժանմունքում պատրաստված ձեռագրացուցակները համաշխարհային ճանաչում ստացան: Չունարկվեց գրչագիր հուշարձանների նմանահանությունների հրատարակությունների հատուկ շարք, որի շրջանում գիտական շրջանառության մեջ մտան հազվագյուտ ձեռագրեր: Սկսեցին լույս ընծայվել նաև մենագրական առանձին ուսումնասիրություններ: Արխիվից հանվեցին և տպագրության հանձնվեցին կյանքից հեռացած գիտնականների տասնյակ տարիներ ձեռագիր վիճակում մնացած աշխատություններ (հատկապես հիշարժան է Ա. Ն. Նևսկու «Տանգուտյան բանասիրություն» աշխատանքը, որը 1962 թ. արժանացավ Լենինյան մրցանակի):

Մրազրելով Լենինգրադյան բաժանմունքի գործունեությունը, նրա վարիչը պիտի նախ և առաջ որոշեր իր ապագա աշխատակիցների կազմը: Հ. Օրբելին երկընտրանքի առաջ էր կանգնած. նա կարող էր բաժանմունքի հարկի տակ հավաքել փորձված գիտնականների, պոկելով նրանց այլ հիմնարկներից, ընդամին հաշտվելով այն իրողության հետ, որ այդպիսիների թիվը սահմանափակ է (վերջին 20 տարվա ընթացքում արևելագիտության մշակների շարքերը նոսրացել էին): Բայց կար մի ուրիշ ճանապարհ ևս՝ աշխատանքի հրավիրել համալսարաններն ու ասպիրանտուրան վերջերս ավարտած երիտասարդների, թեպետ նրանք հետազոտական աշխատանքի փորձ չունեին և միայն ապագան կարող էր ցույց տալ՝ որքան են համապատասխանում ընտրած ասպիրեդին: Հ. Օրբելին նախընտրեց երկրորդ ուղին և շտաբավեց. 60-70-ական թվականներին բաժանմունքի աշխատակիցները ապացույցեցին, որ հանգուցյալ ղեկավարի բնորոշությունը ճիշտ է եղել: Աշխատելով վաստակավոր հետազոտողների հետ կողք կողքի՝ նրանք օրգանապես կապվեցին իրենց աչքի առաջ ծնունդ առած գիտական օջախին, մյուսների հետ բաժանեցին գործի ընդհանուր պատասխանատվությունը: Ապագան հաստատեց, որ կարճ ժամանակում Հ. Օրբելին կարողացավ ստեղծել գիտական իսկական կուլեկտիվ:

Գյանքի վերջին տարիներին անգամ Հովսեփ Օրբելին չի էր եռանդով ու աշխատունակությամբ: Նրա աշխատանքային օրը շատ լարված էր. մասնակցում էր տասնյակ գիտական և գիտակազմակերպչական նիստերի, հոգ տանում Արևելյան ֆակուլտետի և Լենինգրադյան բաժանմունքի համար հաստիքային նոր միավորներ ձևաք բերելու մասին, զբաղվում էր աշխատակիցների հրատարակչական գործերով, խորհուրդներ տալիս բազմաթիվ և բազմազան հարցերով իրեն ղիմող անձանց, խմբագրում արևելագիտական աշխատություններ, ընդգիմախոսում դիսերտացիաներ, հանդես գալիս գիտական զեկուցումներով, ընդունում արտասահմանյան գիտնականներին և հասարակական գործիչների, մշակում Լենինգրադում Արևել-

յան դպրոցի թանգարանի ծրագիրը, միջամտում բնակաբանային դժվարությունների լուծմանը և այլն:

Գիտական հասարակայնության երախտագիտությունը բազմաշխատ վաստակավորին իր վառ արտահայտությունը գտավ Հ. Օրբելու հանդիսավոր մեծարման ժամանակ՝ 1957 թ. մարտի 20-ին, նրա ծննդյան յոթանասունամյակի օրը (այդ օրը նա պարգևատրվեց Լենինի երկրորդ շքանշանով):

1960 թ. որպես փոխնախագահ Հ. Օրբելին մասնակցում էր արևելագետների XXV միջազգային համաժողովին (Մոսկվա, 1960 թ., օգոստոսի 9-17): Նա կովկասագիտության մասնաճյուղի ղեկավարն էր, մի քանի անգամ ելույթ ունեցավ մտքերի փոխանակության ժամանակ: Նայելով նրա եռանդուն շարժումներին, լսելով նրա ուժեղ ու կրքոտ ձայնը, երբեք չէին ասի, որ Հովսեփ Օրբելին հրաժեշտ էր տալիս գիտական աշխարհին, որ նրա կյանքի ամիսները հաշվված են:

Նա վախճանվեց 1961 թ. փետրվարի 2-ին: Մինչև իր կյանքի վերջին րոպեները շրջապատված էր աշխատակիցներով և բարեկամներով: Մարմինը հողին հանձնվեց Լենինգրադի Բոգոսլովսկոյե գերեզմանատանը, իր հղորդ՝ Լևոն Օրբելու և վերջինիս դստեր կողքին: Տապանաքարը՝ հայկական վարդազույն տուֆից է՝ Կ. Վ. Տրևերի խնդրանքով Հայաստանի կառավարության կողմից ուղարկված, վրան գրված է հայերեն ու ռուսերեն՝ Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի. 1887-1961: Գերեզմանի վրա դրված է Լևոն Լազարևի քանդակած կիսանդրին:

Ք. ԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հովսեփ Օրբելու սկզբնական շրջանի աշխատությունները շեշտակի տարբերվում են հաջորդ՝ 20-50-ական թվականներին գրված գործերից: Առաջին աշխատություններում, ինչպես արդեն ասվեց, գերակշռում է վերլուծականը, հեղինակը խուսափում է լայն ընդհանրացումներից: Նա դիմում է առանձին փաստերի, ձգտելով գտնել նրանց տեղը ընդհանուրի մեջ, պարզել հնարավոր աղբյուրները մյուս երևույթների հետ: Նրա տեսադաշտում եղած փաստերը բազմազան են, պատկանում են մշակութային տարբեր ոլորտների, բայց բոլոր պարագաներում հանդես են գալիս որպես հետազոտության անհրաժեշտ ելակետեր: Այդպիսի մոտեցումը հատուկ է եղել Հ. Օրբելու երիտասարդ տարիների արևելագիտությանը, և հետազոտողը հավատարիմ է մնացել իր ուսուցիչների ավանդներին:

20-ական թվականներից նա ձգտում է ավելի պարզել ընդհանուրը, ամփոփել հայտնի փաստերը, ներկայացնել դաբաշրջանի, նրա մշակույթի համապատկերը:

Գիտության պատմության մեջ Հ. Օրբելին մտել է գերազանցապես իբրև հայագետ, թեև նա ունի կարևոր աշխատություններ նաև այլ բնագավառներում: Հայագիտությունից ոչ պակաս արժեքավոր են նրա քրդագիտական, իրանագիտական, վրացագիտական աշխատությունները: Նա հանդես է եկել որպես պատմաբան, բանասեր, հնագետ, լեզվաբան, բանագետ, արվեստագետ: Պետք է ասել, սակայն, որ նրա ուսումնասիրությունների բաժանումը ըստ բնագավառների ինչ-որ չափով պայմանական է, ուստի հետագա շարադրանքում մենք կհետևենք գլխավորապես ժամանակագրական կարգին:

Հ. Օրբելու անդրանիկ աշխատությունը՝ «Իդալիական արձանագրության Simitose ընթերցումը և ΣΕΜΙΔΑΛΙΣ „Simila, Similago“ վերնագրով, լույս տեսավ 1908 թ. «Ժողովրդական լուսավորության մինիստրության հանդեսում»¹: Դա մի պատկանելի պարբերական էր, որի էջերում իրենց աշխատություններն էին տպագրում խոշորագույն գիտնականներ: Հոդվածը եվիրված է մ. թ. ա. 391 թ. հունարեն արձանագրության վիճելի մի արտահայտության. հեղինակը ենթադրում է, որ արձանագրության մեջ խոսքը σίμιδος ἀχρῶντα-ի մասին է, այսինքն՝ ինչ-որ դաշտի, որտեղ ցանված են հացահատիկային բույսեր: Նա ձգտում է ապացուցել, որ հունարեն σίμις գոյականը (որից ծագել է σερμιδάλις ածականը) առաջացել է վրացերեն սոմոճլո—simindi հնագույն ձևից: Ժամանակակից վրացերենում սոմոճլո-ն եզրպատացրենն է, սակայն հնում այդ բառը կարող էր վերաբերել ցորենին և մյուս հացազգիներին:

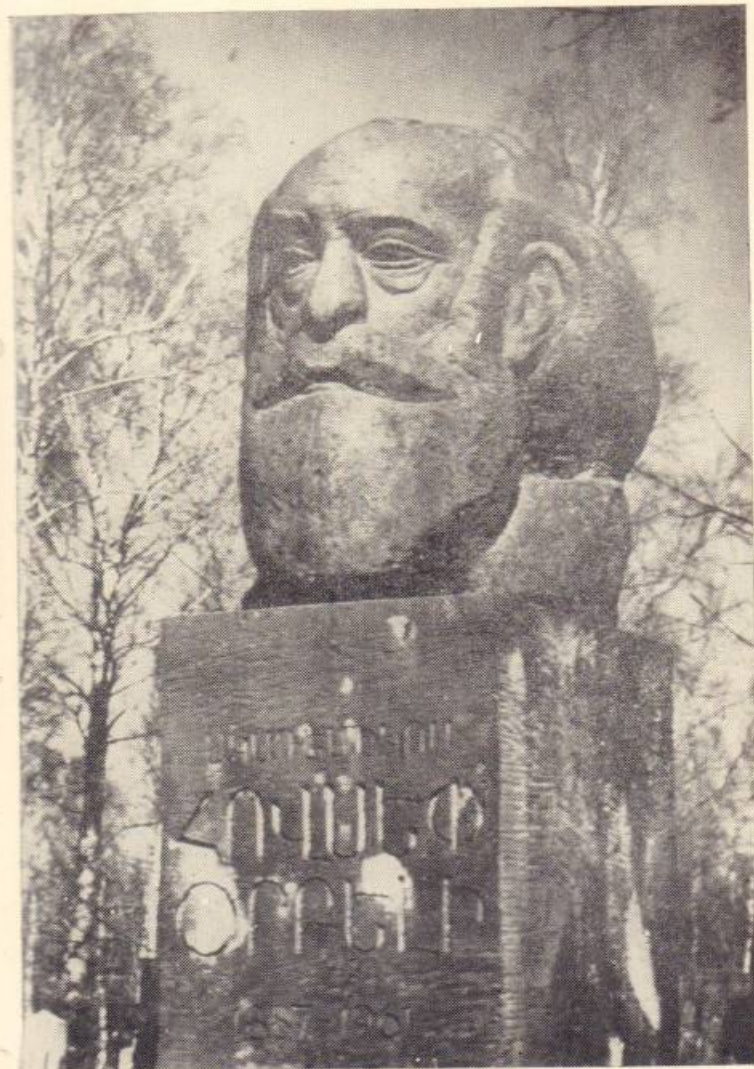
Ժամանակակից գիտության տեսանկյունից Հ. Օրբելու ստուգաբանությունը չի կարող անվիճելի ձանաշվել: Սակայն հոդվածում ակնառու է երիտասարդ ուսանողի հմտությունը, նա համարձակորեն օգտվում է հին հունարենի, հին վրացերենի, հին հայերենի, ասորերենի, արաբերենի, սանսկրիտի ավյալներից: Հետազոտությունը նվիրելով մասնավոր հարցի, նա միևնույն արմատի արտացոլումներին վերաբերող հսկայական նյութ էր հավաքել: Սակայն ինքը հեղինակը հետազայում խստությամբ է արտահայտվել իր այդ աշխատության մասին. «Երբ 19 տարեկան էի, ես հաջող զննուցում կարգացի, որն այնուհետև տպագրվեց ժողովրդական լուսավորության մինիստրության հանդեսում: Ինձ գովեցին, ես ոգևորվեցի և հոդվածի «պակասները լրացնելով», օրինակներ ավելացրի լեզուներից, որոնք ես այն ժամանակ կամ վատ գիտեի (արաբերեն), կամ բոլորովին չգիտեի (սանսկրիտ): Ցանկություն էր՝ ցույց տալ իմ ողջ բազմահմտությունը: Արդյունքն այն եղավ, որ ես այնպիսի ճիպտահարության ենթարկվեցի, որը երբեք չեմ մոռանա: Այդ օրվանից ես հաստատապես յուրացրի, որ լեզվաբանական, հետազոտության մեջ որպես օրինակ

իրավունք ունես բառեր բերել միայն այն բնագրերից, որոնք կարդացել ես, և ոչ թե կորզել այդ բառերը բառարաններից»²:

Նույն այդ պարբերականում լույս տեսավ Հ. Օրբելու նաև երկրորդ հոդվածը, որտեղ դասական բանասիրության հարցը նույնպես կապված էր կովկասյան լեզուների տվյալների հետ³: Հենվելով անտիկ հեղինակների վրա, Հ. Օրբելին ապացուցում էր, որ Դիոսկուրիաս քաղաքի ավերակները հարկավոր է որոնել Կողոր գետից 23-25 վերստ հեռավորության վրա, Պիտիոնաի (Պիցունդալի) ուղղությամբ: Այստեղ հոսում է մի գետակ, որի անուններից մեկը հնչում է Իսկուրիա: Նա ծով է թափվում Իսագուր (Իսկուրգե) Իսկուրիա անունը կրող հըրվանդանի մոտ: Հեղինակը մերժում է այն տեսակետը, իբր հունարեն Դիոսկուրիաս տեղանունը առաջացել է տեղական Իսկուրիալից, ավելի ճիշտ է համարում հակառակ ենթադրությունը: Մյուս կողմից՝ Դիոսկուրիաս անվանումը կապված է առաուպելական արգոնավորդների՝ դիոսկուրներ Կաստորի և Պոլիդեկի հետ, և պատահական չէ, որ հույները այդպես են անվանել այդ վայրը: Իսկ վերլուծելով Սուխում քաղաքի ներկա անունը, Հ. Օրբելին հանգում է այն եզրակացության, որ տվյալ տեղանունը ծագում է կելխում՝ «Երկվորյակների երկիր» անունից, որն իր հերթին առաջացել է «Dgum, Dgum» (Երկվորյակներ) բառից: Այդ հանգամանքն է ստիպել հույներին քաղաքն անվանել Դիոսկուրիաս, քանի որ, նրանց պատկերացմամբ՝ արգոնավորդների ուղին անցնում էր Կողբիսով, և տեղական անունը հիշատակ էր պահպանել հենց դիոսկուրների այստեղ լինելու մասին: Հոդվածում ցույց է տրված նաև, որ Սև ծովի արևելյան մասում բնակվող ցեղերից մեկի անունը՝ ԿՆՈՒՅՈՒ (կաուպաններ) պետք է շտկել՝ դարձնելով՝

*ԿՆՈՒՅՈՒ, քանի որ իրապես դա սվանական ցեղանուններից մեկն է:

Հայկական մակագրությամբ մուգ կանաչավուն նեֆրիտից պատրաստած երախակալ... Ինչ խնդիր պետք է դնել իշ առաջ նրա հետ ծանոթացող հետազոտողը. նկարագրել ճշտությամբ, գտնել նրա տեղը նման հուշարձանների շարքում, վերծանելով մակագրությունը՝ որոշել նրա տիրոջ ա-

2. Օրբելու մահաձանգ

Եւո՞նը: Հենց այդպիսի աշխատանք կատարեց Հ. Օրբելին, երբ
Երա ուշագրությունը գրավեց նախկին Կովկասյան թանգա-
րանում պահվող այդ նրբագեղ առարկան: Ուսումնասիրու-
թյան արդյունքները նա լույս ընծայեց առանձին հոդվածով՝
Երախակալի արձանագրությունը կցագիր է, Հ. Օրբելու ըն-
թերցանությամբ՝ ՀԱՍԱՆ ԶԱԼԱԼ ԻՇԽԱՆ ԽԱՉԵՆՈՒՅԷ: Այդ
իշխանը հայտնի դեմք է, ապրել է XIII դարում, իսկ նրա
գաշույնի հետազոտությունը թույլ է տալիս առաջ քաշել մի
շարք հետաքրքիր պատմամշակութային հարցեր: Հոդվածը
գրված է այնպիսի հմտությամբ, ասես հեղինակը երկար ժա-
մանակ գրադվել է նյութական մշակույթով, կիրառական ար-
վեստով, մինչդեռ դա Հ. Օրբելու առաջին հոդվածն էր՝ նվիր-
ված նյութական մշակույթի առարկային: Եվ ահա՝ այստեղ
զգացվում է այն իսկական սերը դեպի հին մշակույթի հուշար-
ձանները, որը Հ. Օրբելին պահպանեց իր սրտում մինչև կյան-
քի վերջը:

Հրապարակված հոդվածը ինքնուրույն արժեք էր ներկա-
յացնում, հեղինակը, սակայն խնդիրն ավարտված չէր հա-
մարում. նա հրատարակեց նաև շարունակությունը՝ այս անգամ
ընթերցողին ներկայացնելով գաշույնի տիրոջ կերպարը՝
Մանրագնին աշխատանքի շնորհիվ նա ի մի բերեց պատմիչ-
ների տեղեկությունները, ձեռագրերի հիշատակարանների և վի-
մագիր արձանագրությունների տվյալները, որոնք վերաբերում
են Խաչենի տեր Հասան Զալալին (մահ. 1261 թ.): Մանգու
խանի օրոք Հասան Զալալը հինգ տարի մնաց Ոսկե Հորդա-
յում և այդ ժամանակ էլ որպես նվեր ստացավ նեֆրիտե երա-
խակալ ունեցող դաշույնը: Հ. Օրբելու հոդվածը ոչ միայն միջ-
նադարյան հայ տիրակալի կենսագրությունն է, այլև Խաչենի
մոնղոլական տիրապետության շրջանի քաղաքական կյանքի
ու կենցաղի ընդհանուր պատկերը:

Ինչպես նախորդ գլխում ասվեց, 1909 թ. Հ. Օրբելին գի-
տական մի ճանապարհորդութուն ձեռնարկեց դեպի Խաչեն,
ժանոթացավ այնտեղ եղած հնություններին, ուսումնասիրեց
13 խաչքար, որոնց վրա պահպանվել էին բարձրաքանդակ
կենցաղային տեսարաններ: Այդ նյութը գրվեց հրատարակված

հողվածի հիմքում⁶: «Համարյա բոլոր այդ բարձրաբանականե-
րը, — գրում է Հ. Օրբելին, — պատկերում են զինված հեծ-
յալների՝ միայնակ կամ մարդկային այլ կերպարների հետ
կապակցված: Հեծյալների մեծամասնությունը, բացառու-
թյամբ մեկի, զինվորներ են, և նրանց պատկերումը առավել
հետաքրքիր է այնու, որ ուղղակի կյանքից վերցրած, վաղ
մոնղոլական դարաշրջանի հայ զինվորների համարյա միակ
վերարտադրությունն է... Այդ բարձրաբանականների արվեստը
ծայրաստիճան կուպիտ է, և գեղարվեստական տեսակետից
դրանք ոչ մի հետաքրքրություն չեն ներկայացնում, դրանք
կարևոր են իրենց բովանդակությամբ⁷: Հողվածում հրապա-
րակված են նաև քարերի վրա եղած արձանագրությունները:

Շուտով սկսեցին լույս տեսնել նաև Անիին և նրա հը-
նություններին նվիրված աշխատություններ: 1911 թ. Ն. Մառի
հիմնադրած «Անուշ շարքում» լույս տեսավ Հ. Օրբելու կազմած
Անիի ուղեցույցը⁸: Այն մատչելի ձևով հաղորդում էր հնու-
թյուններին վերաբերող անհրաժեշտ տեղեկություններ, հանձ-
նարարում այցելության նախընտրելի ուղերթներ: Գիրքը բո-
վանդակում է Անիի հուշարձանների ճշգրիտ գիտական նկա-
րագիրը: Ուղեցույցի հեղինակը համարձակորեն արտահայ-
տում է իր սեփական կարծիքը, ծանոթացնում ընթերցողին իր
անձնական հետազոտությունների հետ: Դա, եթե կարելի է
այսպես արտահայտվել, Անիի գիտական ուղեցույց է: Աշխա-
տանքին կցված է քարտեզագիր Ֆ. Կ. Մոսիևիչի կազմած
ավերակ բաղաձայնի ընդհանուր հատակագիծը: Օգտվելով այդ
հատակագծից, կարելի է հեշտությամբ որոշել հուշարձաննե-
րի տեղադրությունը:

Գիտական առավել մեծ արժեք ունի Հ. Օրբելու կազմած
հնագրանի ցուցանմուշների նկարագրությունը⁹: Ներածա-
կանում համառոտակի շարադրում է 1892 թվականից մինչև
1909 թ. կատարված պեղումների պատմությունը, նշում առ-
կա մատենագիտությունը: Այս աշխատության հեղինակը
պահվող առարկաների հոյակապ գիտակ է, կարողանում է
հակիրճ և ստույգ նկարագրության համար գտնել համապա-
տասխան բառեր, շատ ղեպերում ինքնուրույն կերպով է ի-

մաստավորում դրանք: Այսպես, վարպետորեն է նկարագրված
Գաղիկ Ա-ի արձանը, որը հայտնաբերվել է 1906 թ. (էջ 1-5),
արձանի ձեռքերին գտնվող կլոր տաճարի մանրակերտը (էջ
5-6): Մանուկ աղջկա տապանին և նրա մեջ եղած 5-6 տարե-
կան իշխանազարմի հանդերձին նվիրված էջերը (էջ 33-39)
փաստորեն մի փոքր ակնարկ են՝ Անիի ունևոր դասակարգի
հազուստ-կապուստի մասին: Հ. Օրբելին մանրամասն նկա-
րագրում է Մայր տաճարի իր իսկ ձեռքով վերականգնված
պղնձյա չափը (էջ 39-43): Շատ հետաքրքիր է այսպես կոչ-
ված «սնդկանոթների» նկարագրությունը (էջ 73-74): Այդպի-
սի ամաններ մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Փոքր և
Միջին Ասիայում: Նրանց նշանակությունը սնդիկ պահել կամ
տեղափոխելն է: Այդ պարզվեց միայն այն ժամանակ, երբ
հայտնվեց մի ամբողջական աման՝ սնդիկի հետքերով: Իր
«Անուշ աւերակները» աշխատության մեջ Հ. Օրբելին հետև-
յալ ձևով է նկարագրում այդ առարկաները. «Սովորական ա-
մանեղենից պետք է տարբերել հատուկ, սովորաբար ձվաձև
ամանները (XI-XIV դդ.)՝ շատ նեղ բերանով և հաստ պատե-
րով, ծածկված տարատեսակ, մանր ու ցայտուն զարդանկար-
ներով: Ամենահավանականն այն է, որ դրանք արդուարդի
սրվակներ են, որոնք հանդիպում են Առաջավոր Ասիայի գրե-
թե բոլոր երկրներում, ինչպես նաև Թուրքեստանում: 1910 թ.
պեղումները տվեցին այդպիսի ամանների շտեմնված մեծ քա-
նակ, ընդամենը 14 ամբողջական և 250 բեկոր: Այժմ այդ ա-
մանները՝ Անիի հավաքածուն (24 ամբողջական և 600 բեկոր-
ներ) ամենահարուստներից մեկն է և հիանալի նյութ է տալիս
հետազոտելու այդ ինքնատիպ առարկաների նշանակությունը,
ինչպես նաև արտադրության տեղն ու եղանակը: Անվիճելի է,
որ դրանք պատրաստված են Անիում, թեև հիմք չկա մտածե-
լու, թե այդ ամանները ծագում են բացառապես Անիից»:

Գտնված իրերը խթան հանդիսացան, որպեսզի Հ. Օրբելին
գրի մի հատուկ հետազոտություն սնդկամանների, նրանց
պատրաստման եղանակի վերաբերյալ՝ մի աշխատություն,
որը ցայսօր անտիպ է: Հետագայում, բաղադրելով Անիի և
Գլխի «զնդակոնաձև անոթները», հաշվի առնելով հարցին

նվիրված բազմազան աշխատությունները, Հ. Օրբելու աշակերտուհի Հ. Զանփուղյանը պարզեց, որ դրանք ծառայել են տարբեր յուզեր, դեղեր, անուշահոտ նյութեր և այլ արժեքավոր հեղուկներ պահելու և տեղափոխելու համար:

Հովսեփ Օրբելու կազմած ուղեցույցն ու Թանգարանային նմուշների նկարագրությունը արդեն լույս բնծայման ժամանակ գիտական մեծ ներդրում են եղել, իսկ հետագա տարիներին նրանց նշանակությունը առանձնապես աճեց: 1917 թ. հետո Անիի պեղումներն այլևս չվերսկսվեցին: Թուրք զինվորները ավերեցին հնադարանը: Պեղումների արխիվը ժամանակավոր կանավարության օրոք Պետրոգրադից ուղարկվեց Թիֆլիս, սակայն ճանապարհին կործանվեց-չքացավ: Տարիներ անց Հ. Օրբելին դառնություններ գրեց այդ մասին. «Կովկասյան ռազմաճակատի թիկունքում Թափառող հրոսակների կողմից կատարած Անիի հնադարանի և Անիի գիտական օջախի ավերումը, Անիի հավաքածուների և արխիվային նյութերի անշնորհք էվակուացումը, պատասխանատու անձի անօրինակ թեթևամտությունը, որի պատճառով վագոնները թողնվեցին բախտի քմահաճույքին, երբ 1917 թ. հոկտեմբերի վերջին Պետրոգրադից Կովկաս, անժամանակ ստեղծված Կովկասյան ինստիտուտ էին ուղարկվում արխիվային նյութեր, լուսանկարներ, գծագրեր և այլ փաստաթղթեր՝ հանգեցրեց նրան, որ Մառի ու նրա դպրոցի կողմից թե կուտակված և թե ստեղծված գիտական հարստության զգալի մասը ոչնչացավ: Անվնաս մնացին միայն պատառիկներ, փրկվեցին այն թերթիկները, որոնցից տարիներ շարունակ օգտվում էր Մառը, կարգավոր իր միշտ նոր ձևով խորացված հրապարակային դասախոսությունները: Երևանում անվնաս մնաց Անիի հնագիտական հավաքածուների այն շնչին մասը, որը դուրս էր բերվել բառիս բուն իմաստով հրացանների կրակոցի տակ»¹⁰: Այդ իսկ պատճառով Ն. Մառի հաշվետվությունների և նրա հայտնի «Անի»¹¹ գրքի հետ միասին Հ. Օրբելու ստույգ նկարագրությունները ինչ-որ շափուկ սկզբնաղբյուրի նշանակություն են ձեռք բերում, թեև չեն կարող որևէ կերպ լրացնել այն բացը,

որն առաջացել է անգին հուշարձանների կորստով և կործանմամբ:

Ավարտելով ուղեցույցը և հնադարանի ցուցակը, Հ. Օրբելին ձեռնամուխ եղավ «Անույ աւերակները» հանրամատչելի ակնարկին¹²: Անիի քաղաքական պատմությունից հետո Հ. Օրբելին տալիս է ավերակ քաղաքի և նրա մոտակայքում գտնվող հուշարձանների, հնադարանի ցուցանմուշների նկարագրությունը և ավարտում ակնարկը Մառի խոսքերով. «Կովկասի պարծանքը այն դարդերն ու զանձերն են, որոնցով օժտել է նրան բնությունը: Դրանցից լավագույնների հետ համահավասար Կովկասը կարող է հպարտանալ ի վերուստ տրված մշակութային մի այլ պարգևով՝ Անիի ավերակներով, իր հնագիտական պսակի այդ խոշորագույն մարգարտով»:

Դարասկզբին հրատարակված ակնարկը այժմ ևս կարող է ծառայել որպես Անիի պատմության, նրա հուշարձանների ծանոթության հիանալի ներածական:

1908 թ. Սլոբոդակ (նախկին Վլատկայի նահանգ) քաղաքի զանգերի գործարանի տիրուհին հնագիտական հանձնաժողովին ուղարկեց Փոթիից ստացված մի զանգի լուսանկար (ներկայումս այդ զանգն էրմիտաժում է): Հ. Օրբելին ձեռնամուխ եղավ դրա ուսումնասիրությանը, կենտրոնանալով գերազանցապես խաչի վրա: «Այդ ասպարեզում, — հայտնում էր նա իր տպագրված աշխատանքում¹³, — ուսումնասիրողի տրամադրության տակ կա համեմատական շատ հարուստ նյութ՝ խաչերի, ավելի շուտ խաչքարերի, որոնք ցրված են Հայաստանով մեկ, քանակը պարզապես անհնարին է հաշվել: Բոլոր այդ խաչերը մի բնույթի են, և այդ հանգամանքը հնարավորություն է տալիս վստահությամբ ճանաչելու նրանց հայկական ծագումը»:

Ուշադրությամբ քննելով խաչերի ձևերի դարձացումը, հեղինակը եկավ այն եզրակացություն, որ «զանգը ավելի սերտորեն կապված է Անիի և նրա շրջակայքի հուշարձանների հետ, ի՞նչ միայն դա չի բացատրվում նրանով, որ այդ քաղաքի հնությունների մասին մենք համեմատաբար լավատեղյակ ենք (Անին միակն է Հայաստանում, որ ենթարկվում է սիստե-

մատիկ ուսումնասիրության)... Եթե զանգը իրոք ձուլվել է Անիի մշակութային ազդեցության ոլորտում՝ մի բան, որ ավելի քան հավանական է, ապա նրա պատրաստման ժամանակը առանց կասկածի կարելի է վերագրել XII—XIII դդ.»¹⁴:

Այն տարիներին, երբ Հ. Օրբելին զբաղվում էր Անիի հուշարձանների ուսումնասիրությամբ, Ն. Մառից և Ս. Ա. Ժեբելյովից ստացավ շոյիշ առաջարկ՝ Բրոկհաուզի և Եֆրոնի հռչակավոր հանրագիտարանի համար հայկական արվեստի մասին ներկայացնել մի հոդված (հայոց լեզվին, գրականությանը, պատմությանը նվիրված հոդվածը հեղինակել էր Ն. Ադոնցը):

Հոդվածը¹⁵ գրելիս Հ. Օրբելին մասնագիտական գրականությունից բացի օգտվում էր հուշարձանների իր անմիջական իմացությունից և առաջարկում ճարտարապետության, քանդակագործության, զարդաքանդակի, որմնակարչության և մանրանկարչության զարգացման իր սեփական տեսակետը (վերջին բաժինը, ճիշտ է, սեղմ էր ստացվել, քանի որ հայկական մանրանկարների ուսումնասիրության ուղղությամբ առաջին քայլերն էին արվում): Շատ հետաքրքիր են հոդվածի տեսական գրույթները. «Քրիստոնյա Հայաստանի արվեստը դիտվում է ազգակից Վրաստանի արվեստի հետ շղկապված, մինչդեռ այդ խիստ մերձեցումը բացատրվում է որոշ հուշարձանների տեղագրության անգիստությամբ. այստեղից է բխում վրացական հուշարձանների վերագրումը Հայաստանին և հակառակը» (սյուն. 664): Հեղինակը ցույց է տալիս, թե որքան ինքնատիպ է հայկական արվեստը, կտրականապես հրաժարվում է այն դիտել որպես բյուզանդական արվեստի ճյուղավորում: «Դեռ ավելին,—գրում է նա,—իրակվում են փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ բուն հայկական արվեստը հանդիսացել է այն հոսանքների աղբյուրներից մեկը, որոնք յուրացվել են բյուզանդականի կողմից և արմատ ձգել նրա մեջ» (սյուն. 665): Ընդամեն, հասկանալի է, գիտնականը ամենևին չի բացառում այն ազդեցությունները, որոնք կրել է հայկական մշակույթը հարևան մշակույթներից: Նա բացորոշ դուրսդահեռ է անցկացնում հայոց ճարտարապետության և գրա-

կանության միջև և երկու դեպքում էլ նկատում ասորական մշակույթի ազդեցություն, որը հետագայում, դավանական իրազրույթյունների հետևանքով, դուրս է մղվել հունականի ազդեցությամբ:

Հետագա տարիներին նույն այդ հանրագիտարանում լույս տեսան Հ. Օրբելու ևս երկու հոդված՝ նվիրված վրացական և մուսուլմանական արվեստներին: Խոսելով վրացական արվեստի մասին, Հ. Օրբելին ընդգծում էր, որ զարգանալով մեծ տարածության վրա, տեղագրական տարբեր պայմաններում, ենթարկվելով էթնիկական պարագաների, այն, թեև միավորված է ընդհանուր սկզբունքներով, բայց, այնուամենայնիվ, հանդես է գալիս բավականին բազմազան ձևերով և բաժանվում հատուկ խմբերի: Վրաստանի քրիստոնյա արվեստը սերտորեն կապված է հայկականի հետ, բայց, դիտելով դրանք մեկ ընդհանուր կապի մեջ, պետք է խուսափել դրանք իրար խառնելուց: Հուշարձանների հատուկ խումբ են կազմում հայ և վրացի խառը բնակչություն ունեցող տարածքում ստեղծվածները, «որոնք իրենց մեջ միակցում են և՛ հայկական, և՛ վրացական գեղարվեստական ստեղծագործությանը հատուկ տարրեր: Այստեղ հատկապես ուժեղ է զգացվում դավանական հոսանքների ազդեցությունը» (հ. 15, սյուն. 126):

Մուսուլմանական արվեստին նվիրված հոդվածը զգալի չափով գրված է գրականության և հրատարակված նյութերի հիման վրա, սակայն նրանում ևս առկա է հեղինակի ինքնուրույն մտածելու: Շատ կարևոր են, օրինակ, նրա գրույթներն այն մասին, որ սելջուկյան գմբեթակերպ դամբարանները սերում են հայկական և վրացական տաճարների գմբեթներից: Անցած տասնամյակների ընթացքում գիտությունն, իհարկև, հարստացել է բազմաթիվ նոր տվյալներով, որոշ պատկերացումներ վերանայվել են, մինչդեռ «սելջուկյան» կոչված ճարտարվեստի վրա հայկականի ազդեցության գրույթը հաստատում գտավ Ա. Լ. Յակոբսոնի աշխատություններում: Հետագայում ինքը՝ Հ. Օրբելին առաջարկեց «մուսուլմանական արվեստի» նոր իմաստավորում: Այնուամենայնիվ, այդ հոդված-

ները, որոնք գրվել են դարասկզբին, տակավին չեն կորցրել իրենց գիտական նշանակությունը:

Ինչպես ասվեց, 1911-1912 թթ. Հ. Օրբելին հնարավորություն ունեցավ երկար ժամանակ Մոկսում հավաքել տեղի բանահյուսության նմուշներ, կազմել երկու բարբառագիտական բառարան՝ հայերեն և քրդերեն: Այդ աշխատությունից հրատարակվել են միայն բնագրերի ուսերեն թարգմանությունները և ազգագրական ակնարկը¹⁶, մինչդեռ նրա ծավալուն կորիզը կազմում են հենց բառարանները և հայերեն բնագրերը: Ասվեց, որ Հ. Օրբելին գրանցել է Մոկսի մշակութային կյանքը (բառիս լայն իմաստով) նրա կործանումից մի քանի տարի առաջ, և աշխատությունը մեծ արժեք է ներկայացնում, թեկուզ որպես վերջին վկայություն: Բայց նկատի առնենք, որ վկայությունը կազմված է գիտության խոտազույն պահանջների համաձայն. Հ. Օրբելին կարողացել է գրանցել բառապաշարը, տալ բառերի տեղական իմաստաբանությունը, Մոկսի երկու բարբառների՝ հայերենի և քրդերենի հնչյունաբանությունը: Այժմ հայերենի կամ քրդերենի հնչյունաբանությամբ զբաղվող ոչ մի հնչյունաբան չի կարող անցնել այդ աշխատության կողքով: Բառերը կամ բնագրերը գրանցելիս Հ. Օրբելին կիրառել է իր իսկ կողմից ստեղծված հնչյունագարծության հատուկ նշաններ, և դրանց շնորհիվ մենք այժմ ի վիճակի ենք լսելու մոկսեցու լեզուն: Իսկ գրի առնված բանահյուսության նմուշները զգալիորեն հարստացնում են մեր գիտելիքները ժողովրդի բանավոր ստեղծագործության մասին: Դա, իրոք որ վիթխարի աշխատանք է, այն էլ կատարված երեկվա ուսանողի կողմից:

Հայ բանահյուսության հարցերին Հ. Օրբելին վերադառնում է 30-ական թվականների վերջերին, երբ նրա անմիջական մասնակցությամբ պատրաստվում է «Մասունցի Դավիթ» դյուցազներգի համահավաք բնագիրը, երբ նա խմբագրում է ուսերեն թարգմանությունը և մի մեծ ուսումնասիրություն գրում որպես ուսերեն հրատարակության նախաբան¹⁷: Այստեղ նա ցույց է տալիս, որ «Մասնա ծոերի» կորիզը անհամեմատ ավելի հին ծագում ունի, նրա առանձին կողմերը հեռա-

նում են մեզանից ոչ թե մեկ, այլ մի քանի հազարամյակներ: Դյուցազներգությունը շատ բարդ զարգացում է ապրել. «Դյուցազներգության հիմնական գծի զարգացումը՝ բնության ուժերի՝ իսկական մարդու վերամարմնավորելու ընթացքն է, այն ուժերի, որոնք մարդկային մտածողության կազմավորման արշալույսին գազանային կամ մարդկայնացած ձևեր էին ընդունում: Հերոսների յուրաքանչյուր հաջորդ սերունդը էլ ավելի մոտ է երկրին, էլ ավելի մոտ է երկրային մարդու կերպարանքին»¹⁸: Դյուցազներգության հերոսները, որքան և կապված լինեն իրենց ծագումով, իրենց գերմարդկային ուժով, իրենց հատկություններով և իրենց գործերով՝ բնության և նրա ուժերի հետ (իսկ հնադարյան մարդը անհամեմատ ավելի է զգացել այդ ուժերը, քան նա, ով սովորել է ենթարկել իրեն դրանց թեկուզ մի մասը) — այդ հերոսները խորապես մարդկային են, դրանք կենդանի մարդիկ են, օժտված արիությամբ և բարձր հատկություններով, բայց իրենց մեջ կրում են նաև մարդկային թուլություններ, ուստի և ոչ միայն նրանց սխրանքները, այլև թուլություններն են վառ արտահայտվել նրանց երկրային կյանքի պատումներում»¹⁹: «Այդ դյուցազներգությունը, — շարունակում է Հ. Օրբելին, — ժողովրդական է ոչ միայն նրանով, որ ապրում է ժողովրդի խորքում և նրա կողմից ասվում, ոչ միայն նրանով, որ մինչև վերջին ժամանակները, մինչև մեր օրերը ապրում է ժողովրդի բանավոր հաղորդմամբ, ոչ միայն նրանով, որ տարբերակների լեզուն ժողովրդական է, կառուցվածքով և բառային կազմով շատ հեռու հին կամ նոր գրական հայերենից: Դյուցազներգությունը ժողովրդական է նախ և առաջ նրանով, որ նրա հերոսների ամբողջ աշխարհայացքը անխզելիորեն կապված է ժողովրդի հետ և ոչ թե նրանց հետ, ովքեր հազարամյակներ իրենց ձեռքում են պահել հայ ժողովրդի բախտը»²⁰:

Լրացված ձևով այդ ուսումնասիրությունը լույս տեսավ 1965 թ., առանձին հրատարակությամբ²¹:

Հ. Օրբելու գիտական ժառանգության կազմում հատուկ տեղ են բռնում նրա վիմագրագիտական աշխատությունները: Արդեն ասվեց, որ գիտական այդ բնագավառը ն. Մառք

վստահել էր իր աշակերտին, և վերջինս ընդունեց առաջարկը մեծ ոգևորությամբ:

Պահպանված հայկական արձանագրությունների քանակը հաշվված չէ: Վանքերի և եկեղեցիների շինքերի դրսի (ոչ հազվադեպ նաև ներսի) որմերին կարող են լինել դարերի ընթացքում փորագրված տասնյակ կամ նույնիսկ հարյուրավոր արձանագրություններ: Այդպիսիք կան նաև խաչքարերի, տապանաքարերի, այլ կոթողների վրա: Որպես պատմական ըսկզբնաղբյուր, վիճագիր արձանագրությունները չափազանց կարևոր են. նրանք տվյալներ են հաղորդում գնումների և նվիրատվությունների, տուրքերի և հարկերի, վանքերի և եկեղեցիների հիմնադրման մասին, հիշատակում պատմական իրադարձություններ և այլն: Արձանագրությունները, նշում էր Հ. Օրբելին 1914 թվականին կարդացած իր ներածական դասախոսության մեջ, կարևոր աղբյուր են «երկրի ներքին կյանքի, հասարակարգի, կառավարման, վերջապես՝ անձնական կյանքի» ուսումնասիրության համար:

Որպես պատմական աղբյուրի արձանագրություններին դիմել են արդեն միջնադարյան պատմիչները՝ Կիրակոս Գանձակեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Զաքարիա Քանաքեռցին: XIX դարում արձանագրությունների հավաքման և հրատարակության գործով զբաղվեցին ականավոր գիտնականներ Մինաս Բժշկյանը, Մարի Բրոսեն, Հովհաննես Շահաթունյանցը, Մարգիս Զալալյանցը, Վիկտոր Լանգլուան, Ղևոնդ Ալիշանը, հետագայում՝ Կարապետ Կոստանյանցը, Երվանդ Լալայանը և շատ ուրիշներ: Նրանց ջանքերով այդ կարևորագույն սկզբնաղբյուրները մտան գիտական լայն շրջանառության մեջ: Սակայն շատ զեպքերում նրանց վերծանությունները չէին համապատասխանում ժամանակակից գիտության պահանջներին: Արձանագրությունների հրատարակմանը ձեռնամուխ եղած Հ. Օրբելին շուտով համոզվեց, որ հրատարակիչների ձեռքով կատարված հավելումը կամ ուղղումը ներկայացվում էր իբրև բուն գրություն, լեզվական և հնագրական առանձնահատկությունները հաճախ անտեսվում էին, բազում զեպքե-

րում ընթերցումները ստույգ չէին, թերի էր նաև վերարտագրության եղանակը:

Յգտվելով հունա-հոմեական վիճագրագիտության հարուստ փորձից, ինչպես նաև Ն. Մառի նոր հրատարակումներից, Հ. Օրբելին մշակեց հայկական վիճագրերը հրատարակելու սկզբունքները: Արձանագրություններին հատուկ է կապգրություն կամ կցագրություն, երբ մեկ տառի վրա շարված են լինում մի բանի այլ տառերի ելուստներ, այսինքն՝ գրությունը արտահայտում է մի բանի տառ միաժամանակ: Ահա այս առանձնահատկություններն արտահայտելու համար Հ. Օրբելին պատվիրում է հատուկ գրատեսակ, որն ընդգրկում էր հայոց վիճագիր արձանագրություններում հանդիպող գրեթե բոլոր կապգրերը: Արձանագրության մի շատ կարևոր, էական կողմը հնարավոր էր այնուհետև վերարտագրել տպագրական միջոցներով: Տեխնիկական այդ նորությունը պարզորոշ կերպով ցույց տվեց, որ կապգրերը պատահական չեն, այլ կազմում են քիչ թե շատ որոշակի համակարգ (շատ ցավալի է, որ Լենինգրադի տպարանի ջրհեղեղման տարիներին Հ. Օրբելու ուրվանկարներով ստեղծված հայկական վիճագրական տառատեսակը շարքից դուրս եկավ): Գիտնականի թրջթերում պահպանվել են բազմաթիվ նյութեր՝ ընդհուպ տառարկղի դասավորությունը, որոնց օգնությամբ կարելի է վերականգնել այդ գիրը՝ իր ողջ բազմատեսակությամբ:

Հաղթահարելով տեխնիկական բնույթի դժվարությունները, Հ. Օրբելին հնարավորություն ստացավ պատություն տալ հետազոտական մտքին: 1913 թ. սկսած գիտական մամուլում մեկը մյուսի հետևից լույս տեսան նրա ուսումնասիրությունները, մեծ մասամբ նվիրված հայոց հնագույն արձանագրություններին²²:

Առանձին վիճագրեր հրատարակելիս Հ. Օրբելին տալիս էր նաև իր մեկնաբանությունը, լուսաբանում արձանագրության հետ կապված պատմական զեպքեր, կենսագրական տրվյալներ, տերմինաբանություն և այլն. հրատարակումը հաճախ վեր էր ածվում իսկական հետազոտության: Աշխատությունների այդ շարքին է հարում նաև 1921 թ. լույս տեսած հոդվածը²³:

Այստեղ հեղինակը ցույց է տալիս, որ «արձան» բառը նշանակել է նաև աշտարակ, հանդես եկել որպես «բուրջ» բառի համանիշ: Հորվածագիրը պարզաբանում է մի հարց ևս. եթե արձանագրություն մեջ ասված է, որ կառուցքը շինել է այս կամ այն անձնավորությունը, ապա «շինել» տերմինը պետք չէ բռնորդ դեպքերում հասկանալ բառացի: «Շինողը» կարող էր պարզապես վճարել արդեն կատարված աշխատանքի համար և իրավունք ստանալ արձանագրությամբ հավերժացնելու իր անունը:

Հ. Օրբելու վիճաբարդիտական աշխատությունները, ինքնուրույն արժեք ներկայացնելով հանդերձ, պետք է հիմք դառնային հայոց արձանագրությունների դիվանի համար: Թե ինչպես էր հեղինակը պատկերացնում այդ հրատարակությունը՝ կարելի է դատել նրա կողմից պատրաստված «Հայկական վիճաբար հուշարձանների» առաջին պրակով²⁴: Այն ընդգրկում է Մարմաշեն վանքի արձանագրությունները: Աշխատությունն սկսվում է ինչպես վանական համալիրի, այնպես էլ նրա արձանագիր առանձին քարերի համառոտ նկարագրությամբ. Այնուհետև տրվում են կցագիր գրատեսակով վերարտադրված արձանագրությունները՝ և նրանց ընթերցումները, կցագրերը բացվում են, որտեղ հնարավոր է՝ նշվում է բառանշատումը, վերականգնվում են եղծված տեղերը, առանձին դեպքերում լրացվում են փորագրիչի կողմից բաց թողած տառերը կամ նշվում տառերի անհարկի կրկնությունը: Եթե տվյալ արձանագրությունն արդեն հրատարակված է եղել, ապա նշվում է համապատասխան մատենագիտությունը: Պրակն ունի անձնանունների, աշխարհագրական և էթնիկական անվանումների ցանկեր, կցված են արձանագրությունների լուսանկարչական վերարտադրություններ:

Նույն սկզբունքներից ելնելով, Հ. Օրբելին ձեռնամուխ եղավ Շիրակի և հատկապես Անիի արձանագրությունների ժողովածուի պատրաստմանը: Աշխատանքը տեևս տարիներ, վերջապես իջավ տպարան, հեղինակն անցել էր սրբագրությունը, երբ 1924 թ. Նևայի հայտնի ջրհեղեղի հետևանքով շարվածքը ոչնչացավ, մնացին միայն նրա արտատպություն-

ները, այդ թվում նաև շատ որակյալ տախտակները: Հ. Օրբելու ամենից կարևոր աշխատություններից մեկը, այսպիսով, մնաց անտիպ: Սակայն հայոց վիճագիր հուշարձանների դիվանի գաղափարը չէր կարող վերանալ: 1938 թ. Հ. Օրբելու ղեկուցագրի հիման վրա Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հատուկ որոշում կայացրեց և դրամական միջոցներ առանձնացրեց այդպիսի դիվան հրատարակելու համար: Աշխատանքն ընդհատվեց պատերազմով և վերսկսվեց միայն 1954 թ., երբ ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիան Ս. Գ. Բարխուդարյանի գլխավորությամբ կազմեց արձանագրագիտական մշտական գիտարշավ, սկզբում՝ Պատմության, հետագայում՝ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտին կից: Աշխատանքը հաջող էր ընթանում, և ահա՝ 1960 թ. լույս տեսավ դիվանի անդրանիկ պրակը, առաջին հատորի պատիվը վերապահելով Հ. Օրբելուն: Այն ընդգրկում է Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի արձանագրությունները: Պրակը կազմեց և նրա տպագրությունն ապահովեց անխոնջ գիտնական, գիտություն հավատարիմ մշակ և փայլուն վիճաբարդետ Սեդրակ Բարխուդարյանը (1898-1970)²⁵: Գիվանի հրատարակության ընդհանուր ղեկավարությունն իր վրա էր վերցրել Հ. Օրբելին:

Գիվանի հիմքում ընկած են այն սկզբունքները, որոնք մշակվել են տասնյակ տարիների ընթացքում. այդ սկզբունքների համաձայն արձանագրությունները պիտի վերարտադրվեն իրենց բոլոր առանձնատեսակություններով: Վիճագրական հատուկ տառատեսակի բացակայության և որոշ այլ, ավելի էական պատճառներով, արձանագրություններն սկսեցին հրատարակվել տեխնիկական գծագրեր կատարելու եղանակով: Անդրանիկ պրակում այդ գծանկարները երբեմն անհաջող են ստացվել, հետագայում, սակայն, նրանց որակը բարձրացավ, և կիրառված եղանակն իրեն լրիվ արգարացրեց: Արդեն հաջորդ պրակում (իսկ դա Հ. Օրբելու հավաքած՝ Անիի արձանագրությունների պրակն է) բարելավումներն աչքի են ընկնում առաջին իսկ հայացքից:

Միասնություն մտցնելով կատարված աշխատանքի մեջ, ապահովելով արձանագրությունների բարձրորակ հրատարակումը, Ս. Բարխուդարյանը պատրաստեց և 1966 թ. լույս ընծայեց Հ. Օրբելու աշխատությունը՝ Անի քաղաքի վիճագրությունը²⁶: Գիվանի այդ պրակը բացվում է Հ. Օրբելու այն դասախոսություններ, որը նա կարդացել էր Պետերբուրգի համալսարանում՝ 1914 թ. սեպտեմբերի 6-ին՝ սկսելով Շիրակի վիճական արձանագրություններին նվիրված իր դասընթացը: Հրատարակված է Անիի 266 արձանագրություն՝ իրենց գծագրերով, ընթերցումներով: Նույն պրակով ընթերցողին հասան նաև այն 25 տախտակները, որոնք փրկվել էին Նևայի ջրհեղեղից (ժամանակին տպագրվել էր 800 օրինակ, դրանով և որոշվեց պրակի տպաքանակը):

Հայ վիճագրության Գիվանի այդ պրակով շրջանառության մեջ մտան միջնադարյան Հայաստանի և հարևան երկրների քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական ու մշակութային պատմության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող արձանագրություններ. Անիի պատմությունը դբաղվողները ձեռք բերեցին բացառիկ կարևորության սկզբնաղբյուրներ: Վիճագրական աշխատանքները շարունակվում են. առ այսօր հրատարակված է 6 պրակ:

1910-ական թվականների Հ. Օրբելու կարևոր աշխատությունների շարքին են պատկանում նաև արձանագրություններ ունեցող արժաթյա շերտերին նվիրված ուսումնասիրությունները: 1913 թ. Ռուսական հնագիտական ընկերության Արևելյան բաժանմունքի նիստում Հ. Օրբելին ղեկուցում կարդաց այդ երկու առարկայի մասին, որը և հրատարակվեց «Քրիստոնյա Արևելք» պարբերականում²⁷: Հայկական արձանագրություններ ունեցող շերտեր թվակիր է՝ ՋՂԸ, այն է՝ մ. թ. 1549 թ.: Այստեղ կարդում ենք.

ԻՍԱՅ Է ԳԱԻԱԹ ԳԻՆՈՎ Ի ԼԻՆ,
ԱԻՐԶՆԵԱՆ ԱՋՈՎՆ ՅԻՍՈՒՄԻՆ
Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ՀՈՐ ՈՂԱՆՆՍԻՆ ԵՒ ՅԻՈՒՐ ՈՐԴՈՅՆ՝
ԽՄԵՆՔ, ԵՂԲԱՐՔ, ԱՄԵՆՆՔԻՆ:

Արձանագրությունում հանդիպող բարբառային ձևերը Հ. Օրբելուն համոզեցին, որ շերտեր լեհահայերի շրջաններից է ծագում. նրա գրություններից մեկը հիմք էր տալիս ենթադրելու, որ վարպետի անունը եղել է Պետրոս. հեղինակի ասելով՝ դա կարող է լինել լվովարնակ վարպետ Պետրոսի (հիշատակված է 1520 թ.) կամ հուլակավոր ոսկերիչ Պետրոս Չելտովիչի (հիշատակված է 1547 թ.) գործը: «Բայց, — գրում է Հ. Օրբելին, — եթե անգամ ձեռնպահ մնանք այդ, չեմ ժխտում, համարձակ նույնացումից, զժվար է հրաժարվել շերտեր կվովի ոսկերիչներին վերագրելուց»:

Էրմիտաժում պահվող երկրորդ նույնական առարկան՝ 1586 թ. թվագրով (արձանագրությունը հունարեն է), «իրենից ներկայացնում է քահանա Օհանեսի շերտի երկվորյակը և լիովին նման է նրան՝ ինչպես ձևով ու չափերով, այնպես էլ զարդարանքով»: Այսպիսով, ուսումնասիրության շնորհիվ գիտական շրջանառության մեջ մտավ միջնադարյան Լվովի բազմամարդ հայկական գաղութի վարպետների պատրաստած երկու թանգարանային նմուշ: Հետագայում, էրմիտաժի արեվելյան այդ երկու շերտերին միացավ նաև երրորդը՝ հայերեն արձանագրությամբ, որն այժմ հրատարակված է²⁸:

Մետաղյա առարկաների հանդեպ Հ. Օրբելին հատուկ սեր ու հմտություն է ունեցել: Նրա բազմամյա գործընկեր և բարեկամ Լևոն Գյուլպայանը տողերիս գրողին պատմել է, որ մի անգամ էրմիտաժի մի շարք աշխատակիցներ մետաղյա մի անոթ էին զննում: Մեկ տասնամյակի սահմաններում Հ. Օրբելին որոշեց անոթի պատրաստման ժամանակը՝ նախքան արձանագրության վերծանումը: Պատահական չէ, որ Հ. Օրբելու կարևորագույն աշխատությունների շարքում է նրա և Կ. Վ. Տրեբերի մի ծավալուն ուսումնասիրություն՝ «Սասանյան մետաղ»²⁹: Այդ աշխատությամբ գիտական շրջանառության մեջ մտան էրմիտաժի սասանյան հավաքածուի 85 առարկա՝ մի զգալի մասը գտնված 30-ական թվականներին: Առաջարկում ամփոփված են երկու գիտնականների երկարատև համատեղ աշխատանքի հիմնական եզրակացությունները: Նման բնույթի է նաև հետագայում «Պարսից արվեստի տեսություն»

բազմահատորյակի էջերում հրապարակված Հ. Օրբելու հոդ-
վածք³⁰։

20-30-ական թվականներին իրանական արվեստը մեծ
տեղ է գրավում Հ. Օրբելու հետազոտական կյանքում։ Դրա
արդյունքներից մեկն է նրա «Սասանյան արվեստ» ակնարկը։
Վերլուծելով ճարտարապետությունը, մոնումենտալ բարձրա-
բանդակները, մետաղյա գեղարվեստական առարկաները,
գործվածքները, փորագրված բարերը, դրամները, Հ. Օրբելին
բացահայտում է նրանց կապը սասանյան արքունիքի կենցա-
ղաձևերի հետ, տեխնիկական ու գեղարվեստական ձևերի ընդ-
հանրությունը, արևմտյան արվեստի վրա ունեցած ազդեցու-
թյունը և խորամուխ հետազոտողի աչքից շվրիպող շատ այլ
գծեր։ Այդ ակնարկը հաջորդեց էրմիտաժում կազմակերպված
սասանյան հնությունների ցուցահանդեսին, այսինքն՝ բուն
իրերի մանրագնին ուսումնասիրությանը։ Եվ արդեն ցուցա-
հանդեսի կապակցությամբ գրված աշխատության մեջ Հ. Օր-
բելին մասնավորեցնում էր, թե ինչպիսի տարածում էր գտել
այդ արվեստը, ինչպիսի ազդեցություն գործել հարևան ժողո-
վուրդների գրականության (հատկապես ժողովրդական), հա-
վատալիքների ու սովորությունների, կենցաղի վրա։ Գիտնական-
նի կարծիքով «սասանյան» գծերը նկատվում են XVI-XVII և
նույնիսկ XIX դարերի հուշարձաններում։ Այսպիսով, «սասան-
յան արվեստ» հասկացությունը զուրս է գալիս «սասանյան
արքունական արվեստի» սահմաններից, արձագանք գտնում ոչ
միայն Իրանում, այլև Կովկասում, Միջին և Փոքր Ասիայում³¹։
Ավելին՝ Հ. Օրբելին ապացուցում էր, որ «սասանյան» կոչված
սկուտեղների, դավաթների, ջրիցների և այլ գեղարվեստա-
կան առարկաների ստեղծմանը մասնակցել են ոչ միայն Իրա-
նի, այլև հարևան երկրների ժողովուրդները։

Ինչպես նշվեց նախորդ գլխում, 1923 թ. էրմիտաժում
բացվեց մահմեդական հախճաասլերի ցուցահանդես։ Այդ ցու-
ցահանդեսի կապակցությամբ Հ. Օրբելին հրատարակեց
«Մահմեդական հախճաասլեր» ակնարկը։ Այստեղ առաջին
անգամ հարց դրվեց «մահմեդական արվեստ» տերմինի մա-
սին։ «Մահմեդական» տերմինը՝ ոչ միայն մշակութային, այլև

դավանական, չի ընդգրկում ստեղծարար այն բոլոր տարրե-
րը, որոնք իրենցն են ներդրել այդ «մահմեդական մշակույթի
մեջ», — գրում էր Հ. Օրբելին։

Իսկապես, հախճաասլերը ստեղծվել են պատմամշակու-
թային բարդ միջավայրում։ Որպես նրանց հայրենիք ճանա-
չում են Միջագետք-Պարսկաստանը, բայց «յուրաքանչյուր
երկիր, որտեղ զարգանում էր հախճաասլերի արտագրություն-
ներ, նրա մեջ մտցրեց իրեն հատուկ գծեր, լրացնելով, հարըս-
տացնելով, նաև ծաղկեցնելով՝ երբեմն հօգուտ, երբեմն էլ ի
վնաս, սկզբնաղբյուրից ժառանգած հիմնական ձևերը»³²։

Երբ 1925 թ. էրմիտաժում բացվեց գլխավորապես մահ-
մեդական արվեստի երկրորդ մեծ ցուցահանդեսը, Հ. Օրբելին
հատուկ զգուշացնում էր, որ «Մահմեդական Արևելք» անվա-
նումը պայմանական է։ Նախ, ոչ բոլոր առարկաներն են ըս-
տեղծվել մահմեդական միջավայրում։ Բացի այդ, սխալ է
«մահմեդական» անվանել այն իրերը, որոնք չեն եղել պաշ-
տամունքային։ Եվ վերջապես, դժվար թե հնարավոր լինի մո-
շակույթները բացարձակ ձևով սահմանազատել այն երկրնե-
րում, ուր կողք կողքի գոյակցել են երկու մարտնչող դավա-
նանքներ՝ իսլամն ու քրիստոնեություն³³։

Հետագայում ևս նա անդրադարձավ այդ հարցին։ «Մահ-
մեդական Արևելք» և «Քրիստոնյա Արևելք» տերմինների գո-
յակցությունը, որը մինչև այսօր էլ մեր ակադեմիական կեն-
ցաղից վերացված չէ, — գրում էր Հ. Օրբելին 1931 թ., — ո-
րոշել է նաև գիտական տեսակետների համապատասխան
զարգացումը ու հանգեցրել այն մտքին, որ վրացիները, հա-
յերը, ասորիները, ղպտիները և եթովպացիք որպես մեկ ամ-
բողջություն հակադրվում են մեկ ուրիշ ամբողջության՝ պար-
սիկներին, թուրքերին, քրդերին և արաբներին ոչ թե դավանա-
կան, այլ պատմամշակութային առումով։ Լրիվ մոռացության
է տրվում այն, որ եթովպացիների շփումը հայերի հետ, ան-
կասկած, տեղի է ունեցել, բայց միայն եկեղեցական ժողով-
ներում և, գուցե, առանձին դեպքերում՝ մեկ-երկու վանքերի
կենցաղում, իսկ ամբողջ մնացած հայության կյանքն ու պատ-
մական ճակատագիրը իր հիմնական տարածքում անբաժան

է ընթացել պարսիկներին, [հետագայում նաև] թուրքերի և բրդերի կյանքից, միավորվելով նրա հետ այն բոլոր հարցերում, որոնք շին վերաբերել կրոնական հավատալիքներին և ծեսներին: Բայց եթե դուրս գանք տաճարների պատերից և հայացք ձգենք ժողովրդական հավատալիքների իսկական դեմքին, ապա [բրիստոնյաների կյանքը] կապված է նրանց՝ (մահմեդականների) կյանքի հետ նույնիսկ կրոնական առումով»³⁴: Եվ, վերջապես, ինչպես ասվեց, նույն այդ հարցերին նա անդրադարձավ սելջուկյան արվեստին նվիրված ելույթում, 1935 թ.: Ձեկուցողը ուշադրություն էր հրավիրում այն անվիճելի փաստին, թե «սելջուկյան մշակույթի ստեղծմանը մասնակցել են Միջին Ասիայի զգալի մասի, Փոքր Ասիայի, Անդրկովկասի և Իրանի ժողովուրդները: ...Քաղաքային կյանքի ծաղկման այդ հետնախորքի վրա (բայց ոչ երբեք «վերածննդի», ինչպես սիրում են երբեմն ասել) թողնում են բնակչության տարբեր տարրերի միջև եղած ազգային և դավանական հակասությունները: Դրա վառ օրինակները բացահայտվեցին Մոսի պեղումների ընթացքում Անիում, ուր բնակչության տարբեր խմբերի միջև բաժանման որոշակի գիծը, ինչպես պարզվեց, անցնում էր, մի կողմից, հայերի և վրացիների և, մյուս կողմից, պարսիկների և թուրքմենների ու թուրքմենական ազնվականության ու սրան հարող հարուստների՝ վաճառականների ու վաշխառուների և, մյուս կողմից, արհեստավորների ու աղքատների միջև»³⁵:

Սելջուկյան արվեստում, — շարունակում էր դարգացնել իր միտքը Հ. Օրբելին, — կան բազմաթիվ տարրեր, որոնք երեկվա բոշվորները յուրացրել էին տեղական մշակույթների գանձարանից, տեղի գեղարվեստական ավանդույթներից: Այդ եղբակացությունն է հանգեցնում և՛ ճարտարապետության, և՛ մետաղյա իրերի, և՛ մահարձանների ու շատ այլ տեսակի հուշարձանների ուսումնասիրությունը: «Արդեն քսաներկու տարի առաջ մենք առիթ ունեցանք ապացուցելու, որ սելջուկյան արվեստին հատուկ՝ բազմակող և գլանաձև, բրդաձև կամ կոնաձև ծածկ ունեցող դամբարանները (որոնց տիպարը սիրով պահպանել է հետագա դարերի մահմեդական ճարտարա-

պետությունը), իրենց հիմքում և ամենից վաղ օրինակներում ոչ թե կառույցներ են, որոնք կախում ունեն հայ և վրաց եկեղեցական ճարտարապետության ձևերից, այլ պարզապես հայկական և վրացական տաճարի թմբուկը և զմբեթն են՝ կտրված տանիքից և փոխադրված գետին. ընդ որում՝ թմբուկը կտրված էր իր ենթակառուցվածքով, այն է՝ նրա տակ եղած կամարներով: Իսկ գետնի վրա այդ ենթակառուցվածքը ուղնուղ չի արդարացված և ըստ էության՝ անհեթեթ է: Նկատի ունենք, անշուշտ, ոչ թե եկեղեցու ֆիզիկական ավերումը՝ նրա թմբուկի և զմբեթի քարերից սելջուկյան նոր դամբարաններ կառուցելու նպատակով, այլ երկինք խոյացող շորս սյուների և կամարների վրա կառուցված թմբուկի կուրորեն վերից գետին փոխադրումը: Ուսումնասիրելով նյաթի, էրզրումի, Ոստանի դամբարանները, մենք տեսնում ենք, թե ինչպես է ծնվում ճարտարապետական մի նոր տեսակ. նա աճում է անտեղաշիվից, որը կտրել են այստեղ դարեր աճող բրիստոնյա՝ հայկական և վրացական տաճարից»³⁶:

20-րդական թվականներից սկսած Հովսեփ Օրբելու թե՛ գրավոր աշխատությունները, թե՛ բանավոր ելույթները ձեռք են բերում հրապարակախոսային երանգ: Վերլուծելով առանձին երևույթներ, քննության առարկա դարձնելով դրանց առաջացման պատմամշակութային պայմանները, նա ընդգծում է այն կողմերը, որոնք իր ժամանակի համար եղել են հրատապ: Բանավիճային այդ աշխատություններում նա որոշ դրույթներ գիտակցաբար սրում է: Պնդելով, օրինակ, որ բրիստոնյա և մահմեդական արվեստների միջև եղած հակադրությունը երեկվայական է, նա, անշուշտ, միտք շունք ժխտել նրանց էական տարբերությունները: Չէ որ ինքն էր շարունակ շեշտում հայ և վրաց արվեստների ինքնուրույնությունը և ինքնատիպությունը: Բայց ակներև է նաև մշակույթների փոխադարձ ազդեցությունը, որը շարունակ վրբալում էր հետազոտողների տեսադաշտից: Հարկավոր էր խախտել կայունացած ավանդույթը, և Օրբելին անում էր այն իրեն հատուկ կրթությունը:

Այդ շրջանի աշխատություններին դիմելիս, անհրաժեշտ է հաշվի առնել մի հանգամանք ևս. դրանք սովորական հետազո-

տություններ չեն, այլ հաճախ՝ միաժամանակ պատմափիլիսոփայական մտորումներ: 20-ական և հատկապես հաջորդ տասնամյակների աշխատություններն ուղղված էին ոչ միայն մասնագետներին, այլև լայն ընթերցողին: Օրբելին հարկ չէր համարում յուրաքանչյուր դեպքում հիմնավորել իր գրույթը, կարեվոր էր մատուցել, այն էլ ընդհանրացված ձևով, իր գաղափարը: Այդ է պատճառը, որ անգամ այն դեպքում, երբ կոնկրետ իրողության լուսաբանությունը նոր փաստերի լույսի տակ կարող է կասկածի առնվել և անգամ լրիվ մերժվել, Հ. Օրբելու գրավոր ժառանգությունը, իբրև լայնախոհ և խոր գիտակի ամփոփում, պահպանում է իր արժեքն ու նշանակությունը:

Այդ հատկությունները բացահայտ են նաև Հ. Օրբելու՝ Շոթա Ռուսթավելուն և նրա դարաշրջանին նվիրված աշխատություններում: Հ. Օրբելու ներդրումը այդ բնագավառում լուսաբանվել է վերջերս Բ. Մեգրելիձեի կողմից³⁷: Ռուսթավելին հղել է Հ. Օրբելու ամենից սիրած հեղինակներից մեկը (որին նա, ավելացնենք փակագծերում, ընթերցել էր վրացերեն), և այդ սերն ու հիացմունքը իրենց կնիքն են դրել վրաց բանաստեղծին նվիրված յուրաքանչյուր աշխատության վրա: «Ռուսթավելին, — գրում էր Հ. Օրբելին իր 1938 թ. հրատարակված աշխատության մեջ, — մեծ է որպես իր դարաշրջանի զարմանալիորեն մաքուր, ճիշտ հղկված հայելի, և ոչ միայն Վրաստանի տալիս ծաղկման դարաշրջանի, այլև մեր ամբողջ Արևելքի, որն այդ ժամանակ մեծ շափով առաջ էր անցել նվրոպայից: Նա անապատում վեր խոյացած միայնակ կերպար չէ: Նա Վրաստանի, Կովկասի և այլ երկրների մշակութի զարգացման երկար ուղու հետևանքն է ու արդյունքը, նաև այն երկրների, որոնք անբակտելիորեն կապված են հղել Վրաստանի և Կովկասի հետ, և իրենց մշակութի բնագավառում շատ բանով էին պարտական Վրաստանին և Կովկասին, մինչդեռ քաղաքական իրազրության պատճառով՝ շղարշելով Վրաստանն ու Կովկասը, իրենց կողմը ձգեցին նվրոպական և ուրա մինչհնդափոխական գիտնականների ուղադրությունը... Իշխանական միջավայրից դուրս եկած Ռուսթավելու պոեմը, Անի քաղաքն իր բնակչության բազմազանությամբ և ժողովրդի

խորքից եկող, կծու և թարմ հումորով լի առակները — ահա սրանք են այն գեղատեսիլ հայելու մասերը, որի ճառագայթների խաչաձևման մեջ իր իսկական տեսքով է խոյանում Ռուսթավելու դարաշրջանի Կովկասը»³⁸:

«Ռուսթավելու դարաշրջանի ուղարձանները» ժողովածուում Հ. Օրբելու հրատարակած հոդվածաշարքն ունի լայն ընդգրկում: Հեղինակն ընտրել էր այնպիսի առարկաներ և այնպիսի երևույթներ, որոնք նրա կարծիքով լավագույնս արտահայտում են XII-XIII դդ. հասարակական կյանքն ու մրջակույթը, դարաշրջանի ծնունդն են բառիս բուն իմաստով: Առանձին փաստերի լուսաբանության շուրջ Հ. Օրբելու հետ կարելի է վիճել: Այսպես, այն բարձրաքանդակները և բրոնզե կաթսաները, որոնց նվիրված է հոդվածներից մեկը, դժվար թե կարելի լինի բնորոշել իբրև «աղվանական»: Ինքը հեղինակը ցույց է տալիս, որ XII-XIII դարերում երբեմնի Աղվանքից միայն խավար հիշատակ էր մնացել: Բացի այդ, մենք այժմ գիտենք, որ ինչպես երբեք գոյություն չի ունեցել միասնական աղվանից էթնոս, այնպես էլ չի հղել միասնական մրջակույթ, որն ընդգրկեր Կուր գետի գեթ ձախափնչակը: Բայց այդ հանգուցային հարցերը լուսաբանվել են միայն վերջերս (դրա համար մեծապես պարտավորված ենք Աս. Մնացականյանին), 30-ական թվականներին այդ հարցերին այլ կերպ էին մոտենում: Բոլոր պարագաներում՝ հոդվածաշարը պատկանում է Հ. Օրբելու ամենից հետաքրքիր աշխատությունների թվին:

Պետերբուրգի համալսարանի երկու ֆակուլտետների շրջանավարտ Հ. Օրբելին ստացել էր բանասիրական շատ լավ պատրաստություն: Այդ հանգամանքը բազմիցս դրսևորվել է նրա՝ հայերեն բնագրերի վրա կատարած աշխատանքում: Իբրև իսկական հետազոտող, նա անընդհատ դիմում էր բառաբաններին, ստուգում և վերստուգում թարգմանությունը: Նրա թարգմանություններն աչքի են ընկնում իրենց բնագրի հետ ունեցած հարադատությամբ, էլ չենք ասում՝ ինչպիսի փայլուն ոճաբանի ձեռքով են դրանք կատարված: 1918 թ. նա հրատարակում է Անանիա Շիրակացու «Յաղագս հարցման և

լուծման» խնդրագիրքը³⁹: Հայերեն բնագրին կից տրված է ռուսերեն թարգմանությունը՝ ծանոթագրություններով և գանազան ցանկերով: 1921 թ. Հ. Օրբելին վերահրատարակում է 1950 թ. «Արարատ» հանդեսի № 7-ում լույս տեսած մի ուղեգրություն, ուր հեղինակը՝ մահտեսի Շահմուրատ Բաղիշեցին, ներկայացնում է 1683 թվականին «Վերսալիայում» տեսած պալատները, պարտեզները, ջրավազանները և այլն: Բրնագրին կցված են թարգմանություն և ծանոթագրություններ⁴⁰: Այդ աշխատության համար պահանջվեց Վերսալի հուշարձանների հատուկ ուսումնասիրություն:

50-ական թվականների սկզբին Հ. Օրբելին ձեռնամուխ եղավ հայ պատմիչների թարգմանությունը: Նրա արխիվում պահվում են Եղիշեից, Ղազար-Փարպեցուց, Հովհան Մամիկոնյանից, Թովմա Արծրունուց, Կեղծ-Շապուհ Բագրատունուց կատարված ռուսերեն թարգմանություններ: Եղիշեի թարգմանությունը լույս տեսավ 1971 թ.⁴¹:

Սակայն նրա բանասիրական, ինչպես նաև գրականագիտական և հատկապես պատմաճշակութային ուսումնասիրության զլխավոր առարկան ուսանողական տարիներից սկսած եղել են հայկական միջնադարյան առակները: Վերջիններիս քննական ուսումնասիրությունը սկիզբ է առնում Ն. Մառի մագիստրոսական եռահատոր աշխատությունից՝ «Վարդանի առակների ժողովածուներ» խորագրով (1894-1899): Չնանամուխ լինելով հսկայական քանակությամբ պահպանված հում նյութի մշակմանը, Մառը նպատակ էր դրել, այլ հարցերի հետ մեկտեղ, լուսաբանել հայկական առակների կապը նույնանման այլալեզու հուշարձանների հետ: Մառի հետազոտության շնորհիվ հայկական առակները գտան իրենց տեղը այդ գրական տեսակի միջազգային համակարգում: Այդ աշխատությունն ունի հսկայական ընդգրկում, հիմնական հարցերի հետ մեկտեղ այստեղ զուգընթացաբար պարզվում են բանասիրական, պատմական և պատմաճշակութային բնույթի բազմաթիվ մանրամասնություններ: Այդ աշխատությանը Հ. Օրբելին ծանոթացել էր դեռևս ուսանողական տարիներին, սկսել հատուկ հետաքրքրվել առակներով: Էիշտ է, շատ շուտ գիտակցեց,

որ հետաքրքրության առարկան չափազանց բարդ է, և, այնուամենայնիվ, հետ շփանդեց խնդրից, իսկ 1931 թ. սկսած, ունենալով գիտական աշխատանքի մեծ փորձ, նորից անցավ առակների ուսումնասիրությանը և թարգմանությանը: Մըխիթար Գոշի, Վարդանի, Ողոմպիոսի հեղինակությամբ հայտնի առակները դարձան նրա պրպտումների մշտական թեման: 1938 թ. լույս տեսավ նրա «Ռուսավելու հերոսները և նրանց հպատակները. ստորին խավերի ինքնագիտակցությունը XII-XIII դարերի առակներում»⁴² հոդվածը, 1956 թ.՝ առակներին նվիրված մեծ ուսումնասիրության համառոտված տարբերակը⁴³ և միայն հետմահու՝ «Միջնադարյան Հայաստանի առակները» մենագրությունը⁴⁴: Գիրքը պատկանում է Հ. Օրբելու ամենից հետաքրքիր, միաժամանակ դուցե նաև վիճելի աշխատությունների թվին: Ընդգրկելով հսկայական նյութ, հեղինակը ներկայացրել է XII-XIII դարերի Հայաստանի հասարակական կյանքն ու մշակույթը և փորձ կատարել պարզաբանելու, թե ինչպիսի արձագանք է գուցե դարաշրջանը առակներում: Խոսքն, անշուշտ, անուղղակի արձագանքի մասին է (ո՛չ առակները, ո՛չ էլ նրանց խրատական բնույթի ամփոփումները անմիջապես շեն արտահայտել պատմաճշակութային, հասարակական երևույթները): Սակայն ընտրած սյուժեները, հերոսների (լինեն դրանք կենդանիներ, թռչուններ կամ մարդիկ) վարքագիծը, նրանց հարաբերությունները, շատ դեպքերում, ենթադրում է Հ. Օրբելին, պատճառաբանված են իրականությամբ, XII-XIII դդ. հայ իրականությամբ: Նյութին կատարելապես տիրապետող Հ. Օրբելին սրամիտ գիտողություններ է սնում, կապ հաստատում իրարից երբեմն շատ հեռու գտնվող երևույթների միջև: Նա փորձում է որոշել առակագիրների դիրքը այս կամ այն հասարակական երևույթի նկատմամբ, դանազանել նրանց տեսակետները: Բազմահմուտ հեղինակը օրինակներ է բերում տարբեր բնագավառներից, համադրում և հակադրում դրանք, պարզում տեղական առանձնահատկությունները և տեղում պորժող ընդհանուր օրինաչափությունները:

XII-XIII դդ. հայկական կյանքում մեծ փոփոխություններ են տեղի ունենում, հասարակական զարգացումը մեծ շափով պայմանավորված է քաղաքների, քաղաքական կյանքի վերելքով: Աշխարհիկ տարրը մուտք է գործում մշակույթի բոլոր բնագավառները, և ահա՛ այդ հանգամանքներն են պայմանավորում առակագրության ծագումը, գտնում է Հ. Օրբելին: Սակայն ամենից էական հարցը մնում է, այնուամենայնիվ, թե՞ական. առակներն արդյո՞ք արտահայտում են XII-XIII դդ. իրադրություններ, թե՞ հանդես են գալիս որպես համամարդկային դարավոր փորձի հուշարձաններ: Այսպես թե՛ այնպես, առակներին նվիրված աշխատությունը մեծ ներդրում է հայ միջնադարյան մշակույթի ուսումնասիրման բնագավառում*:

Արևելագիտությունը եղել է, մասամբ մնում է կոմպլեքսային գիտություն: Հետազոտության ընթացքում արևելագետը դիմում է պատմագիտական, բանասիրական, լեզվաբանական, հնագիտական, արվեստաբանական մեթոդներին. ձգտում նրանց օգնությամբ մեկնել հուշարձանը կամ երևույթը. չէ՞ որ վերջինս դրսևորել է իրեն որպես առանձին, հաճախ մեկը մյուսից հեռու հատկանիշների համադրություն: Հ. Օրբելու աշխատությունների մի զգալի մասը կոմպլեքսային բնույթի է: Գա մասնավորապես աչքի է ընկնում նրա՝ Աղթամարի հուշակավոր տաճարին նվիրված աշխատության մեջ: 1921 թ. Հ. Օրբելին հրատարակեց տաճարի գմբեթի սկզբնական ձևին նվիրված հոդվածը⁴⁵: Նա հատուկ ուշադրություն դարձրեց արևմտյան պատին քանդակված Գագիկ Ա Արծրունու ձևերին եղած տաճարի մանրակերտի վրա, որի գմբեթը

* Կապելով առակները նրանց ստեղծման դարաշրջանի հասարակական հարաբերությունների, դասակարգային պայքարի և այլնի հետ, Հ. Օրբելին բաժանել է իր ժամանակվա տեսակետները, հավատարիմ մնացել իշխող կարծիքին: Առակները նույնպես է մեկնաբանել նաև Մանուկ Աբեղյանը: Նկատելի է, սակայն, որ 1956 թ. (այսինքն՝ դիտնականի կենդանության օրոք) լույս տեսած գրքում այդպիսի մոտեցումը հետմահու հրատարակված ընդարձակ տարբերակի համեմատությամբ որոշ չափով մեղմացված է:

կիսագնդաձև է, մինչդեռ բուն տաճարն ունի 16 նիստից կաշմված թմբուկ, որի վրա հենվում է ևս 16 նիստանոց բուրգ: Գիտնականի կարծիքով, սկզբնապես տաճարն էլ է ունեցել կիսագնդաձև գմբեթ, որը վերակառուցվել է XIV դ. առաջին կեսում, «տանալով այսօրվա տեսքը»:

Աղթամարի հուշարձանները տարիներ շարունակ գրավել են Հ. Օրբելու ուշադրությունը. 1921, 1939, 1948 և 1950 թթ. նա զեկուցումներ է կարդացել այդ հարցի շուրջ: 1948 թ. նա հիմնականում ավարտել էր իր մեծ ուսումնասիրությունը, որը լույս տեսավ հետմահու⁴⁶: Աշխատության մեջ Հ. Օրբելին նախ և առաջ ուսումնասիրության առարկա է դարձնում Թովմա Արծրունու (կամ ավելի շուտ՝ նրա շարունակողի) այն հատվածները, որոնք նվիրված են Վանա լճի հարավային ափին և Աղթամար կղզում Գագիկ թագավորի շինարարական գործունեությանը: Աղթամար կղզում ս. Խաչ տաճարից բացի ուրիշ շինություն չի մնացել, և հեղինակը ձգտում է իմաստավորել այն նկարագրությունները, որոնք տալիս է պատմիչը, պարզել նրանց իրական բովանդակությունը: Աշխատության կորիզը, սակայն, կազմում է տաճարի ուսումնասիրությունը, ընդ որում՝ Հ. Օրբելին շարունակում է ուշադիր հետևել պատմիչի ամենաշնչին ականարկներին: Կառույցը և նրա հոյակապ քանդակները հետազոտված և նկարագրված են բացառիկ մանրամասնությամբ:

Այժմ Աղթամարի մասին գոյություն ունեն մի շարք հանգամանալից մենագրական ուսումնասիրություններ, և դրանց կողքին Հ. Օրբելու գործը շարունակում է պահպանել իր արժեքը՝ իբրև պատմամշակութային օրինակելի վերլուծություն:

* * *

Որպես գիտնական Հովսեփ Օրբելին ձևավորվել է XX դ. սկզբին: 20-ական թվականներից սկսած նրա գիտական ձեռք-տունները շեշտակի փոփոխության են ենթարկվել: 20-40-ական թվականներին նա չուրացրել է սովետական արևելագիտության հիմունքները, չուրացրել նրա նվաճումները և ազդ-

վել նրա կորուստներից: Գաբաշրջանի կնիքն են կրում Հ. Օրբելու բոլոր քիչ թե շատ խոշոր աշխատությունները: Մի շարք հարցերում նրա դրույթները հնացել են, տեղի տվել նոր փաստերի, դուրս մղվել նոր տեսակետներով: Սակայն որպես ամբողջություն Հովսեփ Օրբելու գրավոր ժառանգությունը պահպանել է իր կշիռն ու նշանակությունը: Արևելագետների (և հատկապես հայագետների) շատ սերունդներ կդիմեն նրան՝ ձգտելով թափանցել անցյալ դարաշրջանների ու մշակույթների խորքերը:

Գ. ԽԱՌՆՎԱԾՔԻ ՈՐՈՇ ԳԾԵՐ

Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին աշխատասցում մեկուսացած գիտնական չէր: Հնագիտական պեղումները, գիտական արշավները, ցուցահանդեսների նախապատրաստման աշխատանքը պայմանավորել են մարդկային լայն շփում: Դրան նրա պատել է նաև հասարակական, կազմակերպչական գործունեությունը: Երիտասարդական տարիներից սկսած՝ Հ. Օրբելին շրջապատված է եղել մարդկանցով, և այդ մարդիկ ճանաչել են նրա հմայքը: Բնավորությամբ ծանր էր, դյուրագրգիռ, հաճախակի չէր կարողանում (կամ չէր ուզում) զսպել իրեն: Շատ անգամ, բարկության պահերին, նրա ձայնը լսվում էր թանգարանի կամ ինստիտուտի հեռավոր անկյուններում: Ակադեմիկոսի առանձնասենյակում տեղի ունեցող անցուդարձերի համբավը պահպանվել է մինչև օրս, և, այնուամենայնիվ, մարդիկ զարմանալի ներողամիտ էին նրա հանդեպ և շարունակում էին նրան պաշտել: Այդպիսի հավատարմության պատճառներից մեկն այն է, որ զայրույթի բռնկումը սովորաբար լինում էր հասարակական հողի վրա, անձնական խնդիրներն այստեղ մեծ դեր չէին կատարում: Եվ ապա՝ ձայնը բարձրացնում էր ոչ թե էրմիտաժի տնօրենը կամ Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտը, այլ Օրբելին՝ անկախ իր պաշտոններից: Ընդհանուր առմամբ սերն ու հարգանքը շրջապատել են Հ. Օրբելուն իր ողջ կյանքի ընթացքում: Եղել են, անշուշտ, նաև նախանձողներ, բայց անտարբեր՝ ոչ երբեք: Ժամանակակից գիտնականներից մեկը հետաքրքիր է արտահայտվել նրա մասին. «Օրբելուն ևս չեմ սիրում, բայց որքան սրտովս է այդ մարդը» (Я не люблю Иосифа Абгаровича, но как же он мне нравится!):

Ինքը Հ. Օրբելին սիրում էր մարդուն, հարկ եղած դեպքում հասնում օգնության՝ առանց հաշվի առնելու հնարավոր հետևանքները: Բայց եթե մեկին չէր սիրում, ապա ամենևին չէր թարցնում իր վերաբերմունքը և տեղի թե անտեղի՝ լաբում հարաբերությունները:

Երբ նա մտնում էր էրմիտաժի դահլիճները, անցնում նեվալի առափնյաչով, մարդիկ շրջվում էին՝ նրան դիտելու: Նույն տպավորությունն էր գործում նաև Հայաստանում, ուր իր էթնիկական կերպարով շարտի զանազանվեր մյուսներից: Բնավորությամբ նա լիարժեք աշխարհական էր, սակայն արտաբնապես ինչ-որ բանով հիշեցնում էր հայ հոգևորականի (հիշենք, որ եղել է տեր Հովսեփի թոռը):

Օրբելին վաշելում էր փայլուն ճարտասանի համբավ*։ Նրա խոսքը և՛ բարդ էր իր կառուցվածքով, և՛ գեղեցիկ, սահուն. հնչում էր բնական, արտասանում էր մի քիչ խուլ ձայնով, սկսում շատ հանգիստ, բայց հանկարծ ինքն իրեն ընդհատում էր, ձայնը բարձրացնում, և նրա խանդավից խոսքերը հասնում էին մարդկանց սրտին: Նրա ուսեբեհն անթերի էր: Հայախոս ընտանիքից սերելը որևէ կերպ չէր ազդել առողջանություն վրա, և, այնուամենայնիվ, իսկույն զգացվում էր, որ խոսողը ուս չէ (արդյո՞ք նա չէր պահպանել հին Պետերբուրգի արտասանությունը, որը հետագայում անսովոր էր թվում): Խոսելիս խուսափում էր ուսական առածներից և ասացվածքներից (որոնք, իրոք որ, չէին պատշաճի նրա այնքան հայկական արտաքինին), խուսափում էր նաև օտար բառերից, բայց ընդհանրապես նրա բառապաշարը հարուստ էր և բազմազան: Ի դեպ, Հ. Օրբելու բանավոր խոսքի ելևէջները պարզորոշ

* Առաջին անգամ առիթ եմ ունեցել լսելու նրան 1941 թ. գարնանը, երբ Երևան էր եկել հռչակավոր բեռնախույզ ակադեմիկոս Օ. Յու. Շմիդտի հետ: Նրանք ելույթ ունեցան օպերայի նոր շահագործման հանձնված շենքում, հաջորդ օրը՝ պիտներների պայատում: Օրբելու ասածն այժմ չեմ կարող վերականգնել, բայց տպավորությունը մնացել է հիշողությանս մեջ, մանավանդ որ Շմիդտը նույն կարգի հոետոր էր՝ ինչ և Օրբելին: Այդ օրերին, նրանք, ասես, մրցում էին ճարտասանական արվեստի մեջ:

նշմարվում են նաև տպագրված աշխատություններից շատերում*:

Հովսեփ Օրբելու անձնական հմայքը մեծ չափով նպաստել է իր կազմակերպչական գործունեության հաջողությանը: Նպաստել է, անշուշտ, նաև այն, որ իբրև մեծ կամքի տեր մարդ, նա իր կամքին է ենթարկել նաև մյուսներին: Բայց ամենից կարևորն այն է եղել, որ նա միշտ գործել է որպես դիտության բնագավառում սեփական ներգրում ունեցող, որպես սեփական գիտական կենսագրություն ունեցող անձնավորություն: Օրբելու հասարակական դեմքը ճիշտ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է այդ վերջին հանգամանքը միշտ նկատի ունենալ:

Նա, անշուշտ, արտակարգ կազմակերպիչ էր, գիտական կոլեկտիվի իսկական առաջնորդ: Էրմիտաժի հռչակը միշտ էլ բարձր է եղել, սակայն միայն նրա օրոք այդ թանգարանը դարձավ մեծ գիտության օջախ, այն էլ՝ մի բանի ուղղությամբ գործող: 30-ական թվականներին նշված հոբելյանները, ցուցահանդեսները, իրենց փայլը ստացան և արձագանքն ունեցան նշանակալի չափով Հ. Օրբելու մասնակցության շնորհիվ: 3-4 տարվա ընթացքում նա վերականգնեց Լենինգրադի արևելադիտության երեմնի համբավը: Նա կարճ ժամանակ մնաց Հայաստանում՝ անգամ Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտի պաշտոնն ստանձնելիս: Այնուամենայնիվ, առաջին պրեզիդենտի գործունեության որոշ բարերար հետևանքներ նշմարելի են անգամ այժմ: Իսկ Արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքը շարունակում է ճշտիվ հետևել Հ. Օրբելու կողմից նշված ուղուն:

Որպես կազմակերպիչ Հ. Օրբելին եղել է հաջողակ, զգաստորեն կշռադատել է հնարավորությունները և սկսածը ի կատար ածել: Գործել է համարձակ, պատասխանատվությունից

* Հ. Օրբելու հայերեն խոսքը լսելու առիթ չեմ ունեցել, թեև հաճախ էր գրաբարից կամ բարբառներից մեջբերումներ անում: Մեկ անգամ միայն հուզված վիճակում դարձավ ինձ ու ասաց. «Երբևիտա ձեռքից գնում է»: Թող ընթերցողը դատի, ինչի մասին է վկայում ժանր պահին սրտից ելած այդ բուն հայկական արտահայտությունը...

չի խուսափել: Արդեն ասացինք, որ 1931 թ. Լոնդոնից կտրուկ հեռագիր էր ուղարկել, որպեսզի Լենինգրադում մնացած նրամուշները ևս ուղարկվեն Անգլիայի մայրաքաղաք և իրենց տեղը դռնեն պարսկական արվեստի միջազգային ցուցահանդեսում: Մեկ տարի հետո նա հանդգնորեն պաշտպան կանգնեց այդ (և նման) հուշարձանների, որոնք նախատեսված էին վաճառքի: Ինդուստրացումը ապահովելու համար այդ տարիներին պետությունը հարկադրված էր արտասահմանին վաճառել արվեստի առանձին թանկարժեք նմուշներ՝ նկարներ, հին ձեռագրեր, ոսկերչական առարկաներ և այլն: Սպանոսլիքի տակ գտնվեցին նաև էրմիտաժի՝ Արևելքի բաժնի հավաքածուները: Եվ ահա 1932 թ. աշնանը էրմիտաժի բաժնի վարիչ Հ. Օրբելին մի նամակ ուղարկեց Ի. Ստալինին, բողոքելով այն հիմնարկի դեմ, որը միջնորդի ղեկ էր կատարում նրման գործարքներում: Նամակում հայտնում էր, որ իր 24-ամյա գիտական կյանքի 12 տարին նվիրել է Արևելքի բաժնի ստեղծմանը և նմուշների հավաքման գործին, հրաժարվել գիտական աշխատանքի այլ եղանակներից: Այժմ գտնվում է ճգնաժամային վիճակի մեջ: «Անտիկվարիատի գործունեությունը, առաջնորդում էլ է ծանր արտահայտվել էրմիտաժի հանդեպ, իսկ վերջին տարիների ընթացքում հատկապես սպանալի ձևեր է ընդունել, ընդ որում՝ Անտիկվարիատի հայտերը վտանգի տակ են դնում նաև Արևելքի բաժինը՝ այն ձևով, որը անխուսափելիորեն տապալման կհասցնի մեր գործը»: Հ. Օրբելին խնդրում էր, որպեսզի նրան հնարավորություն տրվի անձամբ ծանոթացնել հասցեատիրոջը բաժնի թևարդյունքներին, թե՛ հեռանկարներին: Պատասխանը եկավ անմիջապես: Անտիկվարիատին կարգադրված էր Արևելքի բաժնի նմուշները թողնել իրենց տեղերում: Ակամայից միտք է ծագում, եթե Օրբելու պես մի շարք գիտական-հասարակական գործիչներ բողոքեին վաճառքի դեմ, ապա ինչպիսի գանձեր կմնային երկրի թանգարաններում...

Վերևում բերված փաստերի հետ լավ է շողկապվում Հ. Օրբելու վարմունքը 1941-1942 թթ.: էրմիտաժի ցուցանմուշների էվակուացումից հետո, նա հնարավորություն ուներ

դուրս գալ Լենինգրադից, բայց մնաց պաշարված քաղաքում, մյուսների հետ հավասար ապրեց այդ սոսկալի ձմեռը:

Լայն երևակայության տեր մարդ էր Հ. Օրբելին և նպատակին հասնելու համար կարող էր դիմել անսովոր միջոցների: Արդեն ասվեց, որ նշանակվելով Արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադյան բաժանմունքի վարիչ, աշխատանքի էլ ընդունել գերազանցապես երիտասարդների, մարդկանց, ովքեր դեռևս չէին զրսևորել իրենց գիտական հնարավորությունները (այդ երիտասարդների կազմում է եղել նաև տողերիս հեղինակը): Թվում է, թե սկսնակներին հարկավոր էր ոգևորել՝ նկարագրելով նրանց ապագան, կոչելով առաջ շարժվել առանց հետ նայելու: Իսկ Օրբելին վարվում էր ճիշտ հակառակ եղանակով. նա ներկայացնում էր փառահեղ անցյալը, անընդհատ շեշտելով, թե ինչպիսի ժառանգության տեր են այդ սկսնակները, ում օրինակին պիտի հետևեն: Այդ ժառանգությունը՝ հայրենական արևելագիտությունն է, այն, ինչ որ ստեղծվել է Ռոդենի, Մառի, նրանց ժամանակակիցների, նրանց անմիջական աշակերտների ձեռքով: Նա ինքը պատկանում էր վերջիններիս թվին, ուստի կարողանում էր ներկայացնել սուսական հին արևելագիտության լայն համապատկերը: Ամենից շատ շուսնի Օրբելու շնորհիվ էր, որ 50-ական թվականների կեսերից հին Պետերբուրգի արևելագիտությունը դարձավ զարմանալիորեն աչժմեական: Ժառանգությունը, իրոք որ, հարուստ էր, և այն շատ նպաստեց հետագա տարիների գիտական առաջընթացին:

Հ. Օրբելին երբեք չէր համակերպվում երիտասարդների սովորություններին, ճաշակին, նրա հետ շփվելիս երիտասարդությունը միշտ զգացել է իր և նրա միջև եղած ժամանակային տարածությունը: Բայց այդ տարածությունը չէր խոչընդոտում հոգեկան և մտավոր կապին, հաղորդակցությանը, վերին աստիճանի անմիջականությանը:

Սովորական պայմաններում մարդկանց հետ խոսում էր պարզ ու բնական եղանակով: Բայց ահա, Լոնդոնում ինչ-որ մեկը վերավորել էր նրա ինքնասիրությունը, ակնարկել իբր ոչ ազնվական ծագումը: Ուները սեղմելով Օրբելին պատաս-

խանել էր, որ խոսակիցը շահագանցնում է. հոր գծով ինքը սերում է XII դ. իշխաններից, իսկ մոր գծով՝ անգամ XI դարի: Նշավակված անգլիացիին ստիպված էր եղել խոնարհվել այդպիսի ազնվականի առջև: Նման ձևով Օրբելին կվարվեր միայն արտակարգ պարագաներում, բայց գործակիցների շրջանում՝ հրեք:

Արժանապատվության զգացումը եղել է, ըստ երևութին, ընտանեկան հատկություն: Մենք արդեն ասացինք, թե ինչպիսի ծանր կացության մեջ էր գտնվում նրա ավագ եղբայր Լևոն Օրբելին 40-ական թվականների վերջերին: Գյուղատնտեսական գիտությունների համամիութենական ակադեմիայի 1948 թ. նստաշրջանում Լ. Օրբելին ենթարկվել էր խիստ քնննդատության: Երկու տարի հետո, 1950 թ. հուլիսին գումարվել էր ակադ. Ի. Պ. Պավլովի ֆիզիոլոգիական ուսմունքին նվիրված նստաշրջան: Պավլովի լավագույն և հավատարիմ աշակերտ Լ. Օրբելին ոչ միայն քննադատության էր ենթարկվել, այլև զրկվել էր բոլոր պաշտոններից: Համաշխարհային անուն ունեցող գիտնականին հատկացվել էր ընդամենը շորս աշխատակից ունեցող մի փոքր աշխատանոց: Իր սկզբունքներին հավատարիմ Լևոն Օրբելին չէր խոնարհվել տգետների առջև*:

1951 թ. օգոստոսին էրմիտաժի աշխատանքից ազատվեց Հովսեփ Օրբելին (լուրը նրան հաղորդեց թանգարանի տնտեսվարը): Այդ հարվածը նա շատ ծանր ապրեց, սակայն կրտսեր եղբայրը ևս այն տարավ արժանապատվությամբ: Բայց արդեն 50-ական թվականների կեսերին դրուժյունը հիմնովին փոխվեց, և եղբայրների գիտական-հասարակական ծառայությունները կրկին համընդհանուր ճանաչում գտան:

Բարձր պահելով իր ազգային արժանապատվությունը, Լ. Օրբելին ճանաչել և հարգել է նաև մյուսների զգացմունք-

* Այդ բոլոր հարվածներին նա դիմացավ՝ ընկնված լինելով անձնական ողբերգությամբ. 1949 թ. վախճանվեց նրա միակ դուստրը՝ հորն ու մորը թողնելով միակ իր որդուն: Լ. Օրբելին որդեգրեց երեխային, որը դարձավ նրա ցավերի գլխավոր սփոփանքը:

ները: Նրա ներկայությամբ ոչ ոք թույլ չէր տա իրեն որևէ ազգայնամուլ ոտնձգություն: Ավելին. մի առիթով նա հրապարակավ կշտամբեց աշխատակիցներից մեկին այն բանի համար, որ նա ի վիճակի չգտնվեց պատշաճ կերպով պաշտպանել իր ազգային պատիվը:

Հովսեփ Օրբելու հայրենասիրական զգացմունքը անբաժան էր նրա ինտերնացիոնալիզմից:

Լ. Օրբելու գիտական կյանքը մեծապես բովանդակալից է եղել ուսանողական առաջին իսկ տարիներից: Դասական գիմնագիտյի սանը հարկավ լիովին պատրաստ էր ընկալելու այն առարկաները, որոնք դասավանդվում էին Պատմա-բանասիրական ֆակուլտետում: Շուտով նա վճռեց հաճախել նաև Արևելյան լեզուների ֆակուլտետը՝ լիովին գիտակցելով այդ քայլի անմիջական արդյունքները: XX դ. սկզբներին Պետրբուրգը շարունակել է մնալ այն միակ տեղը, ուր ապագա կովկասագետը քնտրած բնագավառում կարող էր ստանալ բարձրագույն համալսարանական կրթություն: Եվրոպայի մյուս համալսարաններում կարելի էր ուսումնասիրել հայերենը (մանավանդ որ հնգեվրոպական լեզվաբնութագրում այն ճանաչվել էր որպես շատ կարևոր լեզու): կարելի էր հաճախել առանձին կովկասագիտական դասընթացների, սակայն բազմակողմանի պատրաստություն կարող էր ապահովել միայն Պետրբուրգը: Հայկական բնագրերի թարգմանությունն ու մեկնությունը այստեղ վաղեմի ավանդույթ ուներ՝ այն գալիս ձգվում էր դեռևս Մարի Բրոսեից և Քերոլբե Պատկանյանից: Փորձ էր ձեռք բերվել նաև լեզուների դասավանդման ասպարեզում: Մառի օրոք առարկաների քանակը բազմապատկվել էր, վեր էր ածվել լավ մտածված համակարգի: Բայց Լ. Օրբելու համար հայոց անցյալի պատմությունը ճշմարտապես հարազատ դարձավ ոչ այնքան լսարաններում կամ գրադարաններում, որքան Շիրակի կիցիչ արևի տակ՝ Անիում:

Արդեն հիշեցինք, որ Անիում ձևավորվել էր կատարյալ պատմա-հնագիտական ինստիտուտ: Աշխատակցության էին ներգրավվել խոշորագույն գիտնականներ՝ ոչ միայն կովկասագետներ, այլև հարակից հարցերով զբաղվողներ: Թե՛ ու-

սանողները, թե՛ հասուն մասնագետները այստեղ հղում էին իրենց գիտելիքները: Պեղումների մթնոլորտն այնպիսին էր, որ թույլ չէր տալիս Անին ընկալելու սոսկ գիտական տեսանկյունից՝ որպես հնությունների յուրօրինակ հավաքածու: Անին, ասես, ամփոփել էր Բագրատունյաց և հետ-Բագրատունյաց շրջանների ողջ հայ կյանքը, դարձել էր մշակութային մի գանգաված, որը պետք էր իմաստավորել իր ամբողջությամբ: Պեղումների մասնակիցների պատկերացումներում Անին շարունակում էր ապրել իր խորհրդավոր կյանքով: Նշանավոր դերասան, նաև Մառի գիտարշավի լուսանկարիչ Արամ Վրույրի Արտաշես որդին 1901-1917 թթ. եղել է Անիում, դիտել, ապա և մասնակցել պեղումներին: Ահա թե ինչ է գրում նա տասնամյակներ հետո. «Այս պատմական ոլորտում, երբ մարդ տարվում է խոր մտքերով և վառ երևակայություններով, ... առարկաները դառնում են ավելի խորհրդավոր, — նկատում է Ա. Վրույրը: — Պատահում են բուսակներ, երբ մարդու աչքերին խորախորհուրդ ու պայծառ պատկերներ են երևում թանկացած միջավայրի կյանքի, դեմքերի և առարկաների հետ»: 1906 թ. Գագիկ Ա. Բագրատունու արձանը դրված է եղել հնադարանի սյունազարդ սրահի ծայրում: Երեկոյան հանկարծ «Գագիկը շարժվեց... Եվ վեհապետին վայել, վսեմ ու ծանր քայլերով նա ընթանում է առաջ...»: Երիտասարդ Օրբելին փշաքաղվում, նվաղած հատակին է ընկնում²:

Արտաշես Վրույրի գրքից բերենք մեկ հատված ևս: Գիշերը դեպի միջնաբերդ տանող «Մառի» փողոցով իր մտքերի մեջ խորասուզված անցնում է երիտասարդ Լևոն Քալանթարը: «Եվ հանկարծ... կախարդական քաղաքի խորհրդավոր գիշերվա ծանր լուսթյունը խանգարվեց... Ասես հինավուրց քաղաքի փլատակների, անդնդախոր ձորերի և մթին այրերի մեջ ապրում են դեռ գերբնական զորություններ... Նրա ականջին աղմկեցին զոփյունները ձիերի սմբակների, որոնք թնդացնում էին փողոցի սալերը անզուսպ հարվածներով... Ետ

դարձրեց զույլը երիտասարդը և շանթահար եղած արձանացավ տեղում... Յնո՞րբ... Թե՞ իրականություն...»³:

Թե ինչ ապրումներ են ունեցել XX դ. Անին պեղող-բնակիչները՝ ցույց է տալիս մեկ ուրիշ միջադեպ: Մի քանի գիշեր անընդհատ նրանք նկատում էին, թե ինչպես «խավարի մեջ դանդաղ տատանվում էր խորհրդավոր Լույսը ու շարժվում առաջ...»: Այդ լույսը նրանք կապում էին «Անիի Ոգու» հետ, բայց շուտով գաղտնիքը պարզվեց. «Անիի ոգին» Հովսեփ Օրբելին էր: Առաքելոց եկեղեցու ներսի արձանագրությունները ճիշտ վերարտադրելու համար նա աշխատում էր գիշերները, գրերը կարդում ճրագի թևք լույսի օգնությամբ⁴: Բայց որչափ խորհրդավոր էին այդ լույսի տատանումները կեսգիշերին:

Անիի կերպարը առմիշտ տպավորվել էր Հ. Օրբելու երևակայության մեջ: Տասնյակ հողվածներում նա հիշատակում է քաղաքը, նրա զարմանալի մշակույթը: «Դարձել է այստեղ նյութը գաղափար» արտահայտությունը կարող էր պատկանել ոչ միայն Ավետիք Իսահակյանին, այլև Հովսեփ Օրբելուն: Մյուսների հետ նա ևս, անշուշտ, լավ էր գիտակցում, թե ինչպիսի մեծ նշանակություն ունեն պեղումների արդյունքները:

² Ինչ ասել են, որ Լևոն Քալանթարը քաղաքական ինստիտուտի ուսանողներին պատմելիս է եղել հետևյալը: Պեղումների մասնակիցները նկատել են, որ Նիկողոսյու Մառը գիշերները սկսել էր շքանալ: Հարց են տվել, թե ինչն է պատճառը, ասել է. «Գիշերները ես հանդիպում եմ Գագիկ թագավորի հետ»: — «Կարելի է արդյո՞ք, մենք էլ ներկա լինենք այդ հանդիպմանը» — «Ինչու չէ»: Գիշերը զուրս են գալիս Անիի զլխավոր փողոցը. շուտով լսվում է պայտերի զոփյուն, ապա երևում է հեծյալների մի խումբ, Գագիկի զլխավորությամբ: Մառը զուրս է գալիս, լռելյայն խոսարհվում թագավորի առջև: Գագիկը, նույնպես լռելյայն, զլխով է անում, և հեծելախումբը կորչում է մթության մեջ: Լ. Քալանթարը իրր երզվել է, որ պատմածը կատարյալ ճշմարտություն է:

Այդ միջադեպը հիշեցնում է նախ և առաջ «Համլետի» հայտնի տեսարանը, սակայն եթե Լ. Քալանթարը պատմել է դրա մասին քաղաքական շրջանում, ապա հիմ. լուսներ կասկածելու նրա անկեղծության վրա: Այդ դեպքը լավագույնս ցույց է տալիս, թե որքան հեռու էր գնացել պեղումների մասնակիցների երևակայությունը. նրանք, իրոք, ապրել են ավերակների քաղաքի երբեմնի կյանքով:

ի դեպ, ռուսական գիտություն համար դա առաջին դեպքն էր, երբ արևելյան մի հին քաղաք դառնում էր երկարատև, մեծ թափով կատարվող պեղումների վայր: Պեղումները կարևոր էին նաև հասարակական առումով: Հենց այն տարիներին, երբ ցարական կառավարությունը բռնազրավել էր էջմիածնի գույքի մի զգալի մասը, երբ ամենուրեք փակվում էին հայկական դպրոցները, ճիշտ այդ ժամանակ Մառը և նրա աշխատակիցները երևան էին հանում մի մեծ մշակույթ՝ հայերի մշակութային ժառանգության հարստագույն շերտերից մեկը:

Անին ոչ միայն նյութով է ապահովել Օրբելու գիտական պրպտումները, Անին է դարձրել նրան մեծ գիտնական: Եվ հանկարծակի այդ կենսատու աղբյուրը ցամաքեց: Պեղումների 1917 թ. շրջանը եղավ վերջինը: Քյազիմ Կարաբեքիրի թուրքական հրոսակները մտան Անի և ավերեցին այն, ինչ որ խընամբով հավաքել էին Մառն ու իր աշխատակիցները, տակնուվրա արին հնագրարանը: 1922 թ. Անիում վերջին անգամ եղավ Աշխարհբեկ Քալանթարը: Նա լուսանկարել էր հնագրարանի այն սրահը, որը կոչված էր քարեգրարան: Տեսնելով այդ լուսանկարը, նախկին հնագրարանի նախկին տնօրենը պիտի համոզվեր, որ մեծ խնամքով կատարված հավաքական աշխատանքի արդյունքները ի դերև ելան: Բարբարոսությունը հաղթանակեց:

Դժվար չէ կուհել, ինչպես պիտի ազդեր Հ. Օրբելու վրա պեղումների դադարումը: Բայց միայն մահվանից հետո, ծանոթանալով նրա անձնական արխիվին, տասնյակ անգամ հանդիպելով «Անի» անվանը, կարելի եղավ գիտակցել, թե ինչպիսի ողբերգություն է ապրել Մառի երբեմնի աշխատակից-աշակերտը իր ամբողջ կյանքի ընթացքում: Թվում է, թե նրա բնավորության որոշ գծեր, հատկապես դուրսարորությունը, պայմանավորված են եղել հենց այդ ողբերգական ապրումներով, անզորություն զգացումով*:

* Մի անգամ խոսք բացեցի այդ մասին Կ. Վ. Տրևերի հետ: Լուսինաց ասածս, կարճ պատասխանեց՝ «Ժրավացի եք» և խոսակցությունը վերջ տվեց ...

Անիում որոշվեց Հովսեփ Օրբելու ո՛չ միայն գիտական ճակատագիրը. թվում է, այստեղ վերջնականապես ձևավորվեց նաև ազգային ինքնագիտակցությունը: Այստեղ նա զգաց, որ ուսումնասիրության նյութ դարձած հայոց հին մշակույթը իր նախնիների թողած ժառանգությունն է: Եվ հենց պեղումների վայրում սկսվեց նրա շփումը բուն ժողովրդի հետ: Հիշենք, որ նա եղել է քաղաքի բնակիչ, գիտակցական կյանքի առաջին տարիները անց է կացրել Թիֆլիսում, ապա տեղափոխվել Պետերբուրգ, ուր և մնացել է մշտապես, եթե չհաշվենք երևանում անցկացրած 1942-1944 թթ.: Էությունը էլ նա քաղաքի, այն էլ մեծ քաղաքի մարդ էր, գյուղի հետ անձնականորեն կապ չունեցող: Իսկ Անիում նա գործ էր ունեցել պեղումներին մասնակցող բանվորների հետ, նյութ հավաքելիս շփվել հարեան գյուղերի բնակչության հետ, շրջել Ղարաբաղում և հենց այդ պատկանների ընթացքում իրապես ծանոթացել հայ մարդուն՝ հայ հողի վրա: Այդ առումով ամենից արդյունավետը, անշուշտ, եղել է Մոկսի ճանապարհորդությունը, երբ նա մի բանի ամիս ապրել է գյուղական պայմաններում, գյուղական կյանքով, լիովին ենթարկվել այդ կյանքի թելադրանքին: Կարևոր էր նաև բնակչության հետ շփման փորձը վան քաղաքում (վանում նա մնացել էր 1911-1912 թթ. ձմեռը): Այսպիսով, հայրենիքի բարձրագույն ճանաչման ուղին սկիզբ էր առնում Անիից:

Գիտությունը դրազվողների մի զգալի մասը տարված է լինում մտավոր աշխատանքի ընթացքով, առարկան որպես այդպիսին նրանց թիչ է մտահոգում: Հ. Օրբելին սիրել է այն հուշարձանները, որոնցով զբաղվել է՝ լինի դա ճարտարապետական կոթող կամ Մոկսի գյուղացու պատմած հեքիաթ: Հարկավ, զգացել է հարազատությունը, եթե դա եղել է հայ ստեղծարար հոգու ծնունդ, բայց հավասար կերպով սեր է տածել նաև վրացական, իրանական, քրդական կամ ռուսական մշակույթի առարկաների նկատմամբ: Այդ սերը, սակայն, չի շրջացրել աշքերը, գիտական զգաստությունը նրան չի դավաճանել: Այդ զգացմունքն է ստիպել նրան մեծ եռանդով նվիրվել

Ֆիրդուսուն, Շոթա Ռուսթավելուն, «Սասունցի Դավթին» նը-
վիրված տոնակատարությունների կազմակերպմանը:

Ակադեմիկոս Հ. Օրբելին մեծ կուլտուրայի տեր մարդ էր:
Նրա գիտելիքներն ընդգրկում էին զանազան բնագավառներ:
Այդ հանգամանքը աչքի է ընկնում թե՛ գրավոր (կամ բանա-
վոր) աշխատություններում, թե՛ նրա գործնական քայլերում:
Լայն գիտելիքներն էին հող պատրաստել այն դրույթի համար,
ըստ որի զավանական սահմանները մշակույթների համար
անանցանելի չեն, որ Մուրթուլա բեկի տանը տեսած բարձերը
նույն դերն են կատարել, ինչ որ և սասանյան արքունիքում
եղածները, որ «Սասնա ծռերում» բազմաթիվ զուգահեռներ
կան միջազգային բանահյուսական դիպաշարերի հետ և այլն:
Այդ գիտելիքների շնորհիվ է, որ նա ուղղակի թե անուղղակի
եղանակով միշտ ձգտել է որոշել հայոց հին մշակույթի տեղը
արևելյան մշակույթների համակարգում: Նրա աշխատություն-
ները շարադրված են ընտիր ոճով, և դա ինքնին մեծ կուլ-
տուրայի հատկանիշ է, բայց, իհարկե, գլխավորն այստեղ
կենդանի միտքն է:

Որիտասարդական տարիներից նրան վիճակված է եղել
մասնակցել մեր երկրի մշակութային կյանքի մի շարք խոշոր
անցքերի: Եվ խոր իմաստ ես տեսնում, որ Հայաստանի Գի-
տությունների ակադեմիայի առաջին նիստերը վարել է դա-
սական հայագիտության մշակներից մեկը, իսկ Լենինգրադի
արևելագիտության նոր ընթացքն ապահովել՝ Պետերբուրգի
հին դպրոցի տաղանդավոր ներկայացուցիչը:

Գեղեցիկ է եղել Հովսեփ Օրբելու կենսագրությունը, որն
ինքնին մի ներդրում է մեր մշակութային ընդհանուր կյանքի
մեջ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա

1. XIX դ. կեսերին «Թիֆլիսի ազնվական գիմնազիայի» աշակերտ
Պերճ Պոռչյանը կրոնի դասերն առել է Հովսեփ Օրբելուց: Ահա թե ինչ է
գրում նա իր ուսուցչի մասին. «Սեր ու պատկառանք ներշնչում էր և գիմնա-
զիայի կրոնի ուսուցիչ Տեր-Հովսեփ Օրբելին: Մի համեստ, մի քաղցրախոս
հոգևորական էր նա: Ներսիսյան դպրոցում եղած ժամանակ Օրբելուն ես
երբեմնապես տեսնում էի ներսես կաթողիկոսի մոտ զնալուս և զալուս,
անունը շատ էի լսել, և այդքան: Այժմ գիմնազիայում ես արժանացել
եմ նրա խորին ուշադրությանը, իբրև ամենալավ հայագետ գիմնազիստը՝
պատվերներ էի ստանում նրանից օգնել յուր աշակերտներին՝ դասերը
պատրաստելու, որ և սիրով կատարում էի:

Հայր Օրբելուն ոչ միայն ես, բոլոր աշակերտները հարգում էին, նրա
դասերը շատ խաղաղ էին անցնում, մի տեսակ պատկառանք տիրում էր
դասատանը Օրբելու դասերին. թեպետ ո՛չ Առաքել [Արարտյան] վար-
ժապետի պես ճշմուղի էր և ո՛չ բարձր խոսում կամ աշակերտներին նա-
խատում».— Պերճ Պոռչյան, Երկերի ժողովածու, հատոր երրորդ, Երևան,
1954, էջ 439:

2. S. S. Профессор Рубен Абгарович Орбели. Исследования
и изыскания. М.—Л., 1947.

3. Л. Г. Лейбсон. Леон Абгарович Орбели. Л., 1973:
«Л. А. Орбели в воспоминаниях современников». К 100-летию со
дня рождения. Л., 1983.

4. Ահա թե ինչ խոսքերով է հիշել Իվ. Զավախովին Հ. Օրբելին, պատ-
մելով իր ուսանողական տարիների մասին. «Ի. Ա. Զավախովի դասախո-
սությունները միշտ լի էին մշակույթի պատմության՝ բոլոր հարցերի վերա-
բերյալ խորագույն հետաքրքրությամբ: Եվ այդ իմաստով Ի. Ա. Զավա-
խովը, ինչպես Մառ, մեզ՝ կովկասագետներին համար բացառիկ ար-
ժեքավոր էր ոչ միայն նրանով, որ լրացնում էր [մյուսների ասածը],
այլև մեզ համար մի աղբյուր էր, որից մենք քաղում էինք եթե ոչ հարցի
լուծումը (շատ դեպքերում դեռևս խոսք չէր կարող լինել լուծման մասին),
ապա խոր հետաքրքրություն դեպի տարբեր հարցեր, մասնավորապես մը-
շակույթի պատմության հարցեր: Եվ այն ժամանակ, 1907—1908 թթ.
(գարական կարգերի պայմաններում) Զավախովը կարողանում էր ավելի

օրյնկտիվ, ավելի ուղիղ ու ավելի ազնիվ վերաբերվել կովկասյան մշակույթի պատմության առավել բարդ ու խճճված էջերին: Ահա թե ինչու ոչ միայն ես, այլև, հավանաբար, բոլոր նրանք, ովքեր գեթ մեկ անգամ բախտ են ունեցել լսելու Չավախովի դասախոսությունները, շնն կարող ամենախոր ակնածանքով չհիշել նրա անունը».— Կ. Ն. Յուզբաշյան, Ակադեմիկոս Չավախովի Արգարի Օրբելի, Երևան, 1971, էջ 166—167 (այստեղ և ստորև մեջբերումները արված են աննշան փոփոխություններով):

5. Տողերիս գրողը առիթ է ունեցել մեկ-երկու անգամ խոսել Հ. Օրբելու հետ Ն. Ազոնցի մասին: Հիշում էր նրան միշտ ակնածանքով:

6. Թե՛ գրավոր աշխատություններում, թե՛ բանավոր ելույթներում Հ. Օրբելին համախալի հիշում էր Յա. Ի. Մմիռնովի անունը: Բերենք մի հատված նրա 'Նուշերից'. «[մուսուլման հնագիտական ընկերության] Արեւմտյան բաժանմունչում տեսնու՛մ էի նաև այնպիսի մի գիտնականի, որը երբեք, ոչ մի տեղ ինքն իրեն արեւելագետ չէր անվանում, թեև խոշոր մասնագետ էր նաև այդ բնագավառում: Գա Յա. Ի. Մմիռնովն էր: Նա իր մասին խոսում էր միշտ վերին աստիճանի արճամարճական եղանակով: Սակայն նա հիասթափ արեւելագետ էր, մի մարդ, որը հայագետներից ցույց էր տալիս, թե նրանք որտեղից վերցնեն իրենց հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ տեղեկություններ մարդ, որ չի նազեղտներին տալիս էր Պեկինում քրիստոնյա վաճառականի այրու կողմից XII դ. կառուցված քրիստոնյա եկեղեցուն վերաբերող տվյալներ: Թուրքագետներին նա բացատրում էր, թե ինչ կարելի է գտնել թուրքական աղբյուրներում. բացատրում էր ոչ թե այն հանգամանքով, որ պատահաբար հիշում էր այդ բաները, այլ որովհետև մի մարդ էր, որ իր ողջ կարճատև կյանքում (հիտուն տարեկան էր, բայց ուներ դառնայալ ծերունու արտաքին) ամենևին հոգ չէր տանում, որպեսզի ինքը անի, պարզապես սիրում էր ամեն ինչում օգնության գալ բոլորին: Նա մի մարդ էր, որն ունակ էր շարաթխներով, ամիսներով փնտրել ամեն տեղ, ուր միայն հնարավոր էր՝ բոլոր գրական վկայություններում, հուշարձանների բոլոր նկարագրություններում տեղեկություններ, որոնք պետք էին երկրորդ կուրսի ինչ-որ ուսանողի՝ կովկասի հնագիտության վերաբերյալ տակավին չձևավորված հողվածի համար: Եվ այդ բոլորը նա կարողանում էր այնպես անել, որ դուք համարում էիք, որ ինքնեքդ եք նրա բարերարը, այլ ոչ թե նա՝ ձերը: Նա ձեզ տեղեկանք տալու համար թույլտվություն էր խնդրում, ընդ որում, երբեք ոչ մեկից փոխհատուցում չէր սպասում [...] Մմիռնովի ծառայություններից մեկը համարվում է մի բանի տասնյակ վիշապների հավաքումը և համադրումը: Չեզնից նրանք, ում բախտ կվիճակվի լինել Հայաստանում, խնդրեք, որպեսզի ձեզ տանեն այնտեղ, ուր ընկած են այդ քարերը: Երբ դուք կկատարեք այդ գրոսանքը, կզնախտեք, թե ինչ է նշանակում հավաքել զբոսանցից մոտ երեք տասնյակ, իսկ հետո բոլոր լեզուներով ամբողջ գրականությունից տվյալներ հավաքել դրանց վերաբերյալ».— Կ. Յուզբաշյան, Ակադեմիկոս Օրբելի, էջ 189—191: Վիշապների մասին հավաքած նյութը

առիտված է՝ *Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов*. Вишاپы. Л., 1931; ср. *П. М. Мурадян*. Обращенные в хачкары вишалапы-стелы из Елегнадзора. «Художественные памятники и проблемы культуры Востока». Л., 1985.

7. *Н. Я. Марр*. Раскопки в Ани летом 1904 г. Известия Археологической комиссии, вып. 18, 1906, с. 82—83; ср. *В. А. Милханкова*. Николай Яковлевич Марр. М.—Л., 1949, с. 121.

8. *Н. Марр*, *С. Ольденбург*, *И. Крачковский*. Записка об учебных трудах И. А. Орбели. ИРАН, серия VI, т. 18, с. 574, ИТ, с. XVI.

9. 1948 թ. ապրիլի 18-ին լենինգրադի Գիտնականների տանը Հ. Օրբելին ելույթ է ունեցել երիտասարդ գիտական աշխատողների, ասպիրանտների և ուսանողների առջև: Պահպանվել է այդ ելույթի սղագրությունը (խորագրված է՝ «Իմ գիտական աշխատանքը»), որից և բաղում ենք սույն տեղեկությունը:

10. *Н. Марр*. О раскопках и работах в Ани летом 1906 г. (предварительный отчет). ТР АГФ, кн. X, СПб., 1907, с. 55.

11. *Н. А. Орбели*. Фольклор и быт Мокса. М., 1982, с. 57.

12. *Տե՛ս Կ. Ն. Յուզբաշյան*, *Ակադեմիկոս Չավախովի Արգարի Օրբելի*, Երևան, 1971, էջ 197:

13. Նամակը գտնվում է Հ. Օրբելու արխիվում:

14. *А. Ю. Якубовский*. К двадцатилетию Отдела востока Государственного Эрмитажа. «Труды Отдела Востока», т. III, Л., 1940, с. 9.

15. Ժողովածուի պատրաստման թե՛՛ պահին աշխատակիցների թիվը հանկարծ կրճատվեց. բայց պատկերացնելով հնարավոր հետևանքները, Հ. Օրբելին արձանագրեց այդ փաստը իր առաջաբանի վերջին տողերում:

16. Ռուսերեն հրատարակություններից հատուկ արժեք է ներկայացնում այն, որը իրականացրել էր Գիտությունների ակադեմիան (Давид Сасунский. Армянский народный эпос, М.—Л., 1937): Հ. Օրբելու առաջաբանն այստեղ լույս է տեսել ընդարձակ տարբերակով՝ նկարագրողումները մեծ ճաշակով պատրաստել էր Երվանդ Քոչարը:

Բ

1. *И. Орбели*. Simitose в Итальянской надписи и ΣΕΜΙΔΑΛΙΣ, simila, similago. ЖМНП, 1908, новая серия, ч. 18, декабрь, с. 521—531; ИТ, с. 485—493.

2. Մեջբերումները բաղում ենք Հ. Օրբելու՝ «Իմ գիտական աշխատանքը» ելույթից (Հմմտ. Ա զլխի 9-րդ ծանոթագրությունը):

3. *И. Орбели*. Город близнецов ΔΙΟΥΣΚΟΥΡΙΑΣ и племена-близнецы ΠΝΙΟΧΟΙ. ЖМНП, 1911, новая серия, ч. 33, май, с. 195—215; ИТ, с. 494—511.

4. *И. Орбели*. Нефритовая кинжальная рукоять с армянской надписью. ИАН, 1909, серия VI, т. 3, № 5, с. 377—389; ИТ, с. 135—145.

5. *И. Орбели*. Асан Джалал, князь Хаченский. ИАН, 1909, серия VI, т. 3, № 6, с. 405—436; ИТ, с. 146—174.

6. *И. Орбели*. Бытовые рельефы на хаченских крестных камнях XII—XIII вв. ЗВОРАО, т. XXII, вып. III—IV, 1915, с. 327—335. ИТ, с. 196—204.

7. ЗВОРАО, с. 327. ИТ, с. 196.

8. *И. Орбели*. Краткий путеводитель по городищу Ани (с планом). СПб., 1910 (Анийская серия, № 4). ИТ, с. 103—132.

9. *И. Орбели*. Каталог Анийского музея древностей. Вып. 1. Описание предметов первого отделения (с 26 рисунками в тексте и 1 таблицей), СПб., 1910 (Анийская серия, № 3). ИТ, с. 23—102.

10. *И. А. Орбели*. Блестящая страница в истории археологии. ПИДО, 1934, № 9—10, с. 197. ИТ, с. 300.

Անիում մնացած հնագիտական նյութերի գեթ մասնակի փրկութեան համար հայագիտութիւնը պարտական է Ն. Մառի աշակերտ և աշխատակից Ա. Քալանթարի և լոռեցի մի քանի երիտասարդ հայրերի անձնվիրութեանը: 1918 թ. մարտ կամ ապրիլ ամսին թուրքական բանակի՝ Անիին մոտենալու լուրն առած Ա. Քալանթարը լոռի գյուղերից հավաքարում է Հովսեփ Գալստյանին, Վաղարշակ Երիցյանին, Հարության և Միմոն էվոյաններին (Սանահին), Արշավիր Երզնկյանին (Հաղատ), Սիմոն Գալստյանին (Օձուն) և շտապ մեկնում Անի: Կրակոցների տակ նրանք հավաքում են հնագրանի առարկաները և շալակելով տեղափոխում Ախուրյանի մյուս ափ, այստեղից էլ՝ Սանահին: Վերջին վայրկյանին Գաղիկի արձանի պահպանութիւնը հոգացող Ա. Քալանթարը հազիվ է խոյս տալիս թուրքերի ձեռքն ընկնելու վտանգից: Փրկված նյութերն այժմ գտնվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Նրանց գիտական նկարագրութիւնը տրված է հնագետ-վիմագրագետ Նվգ. Մուշեղյանի «Անի քաղաքի պեղումներից հայտնաբերված առարկաները» գրքում (Երևան, 1932):

Վերջ բերված մանրամասնութիւնները մեզ պատմել է իր կյանքի 9-րդ տասնամյակն ապրող, հիշողութիւնը, տեսողութիւնն ու լսողութիւնը անխափար պահած վաստակավոր ուսուցիչ Հովսեփ Գալստյանը:

Պրոֆ. Ի. Մեղրեկիձի «Իոսիփ Օրբելի» գրքում, թերևս սրբագրական անմեղ վրիպակի հետևանքով, տեղի է ունեցել Անիի կրած նյութերի համար մեղավոր անձի սխալ հասցեագրում: Այստեղ կարդում ենք. «Я заметил, что И. А. устал, собрался уходить, но И. А. меня остановил и коротко рассказал, что был виновен в том, что вагон с анийскими раскопочным и другими материалами пропал в 1917 г. между Армавиром и Баку и попросил это запомнить»

(с. 134). Ստացվում է, որ Հ. Օրբելին իրեն է մեղադրում, մինչդեռ և՛ Հ. Օրբելին, և՛ ուրիշներ բազմաթիվ գիտնիչներ (գիտնիչ և մենք բոլորս), որին նյութերի պատասխանատու ուղեկիցը (գիտնիչ և մենք բոլորս), որին Հ. Օրբելին երբեք չներեց (և ներելու իսկ բան չէ): Պարզ է, որ ընդգծված «что (որ) բառի փոխարեն կտ (ով) պիտի ընթերցել, այսինքն՝ Հ. Օրբելին... համատեղակի պատմեց, թե ով է մեղավոր եղել, որ Անիի պեղած նյութերով ու այլ առարկաներով բեռնված վագոնը 1917 թ. կորել է Արմավիրի և Բարվի արանքում: Ինչպես հիշել այդ...»: Պ. Մ.

11. *Н. Я. Марр*. Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища. М.—Л., 1934, նաև՝ Ереван, 1939. Առաջին հրատարակության ներածականում հեղինակը նշում է, որ գրքի հրատարակմանը «մասնագետներից ներգրավվել է գործին առավել մոտ կանգնած, այդ աշխատանքի համար առավել հեղինակավոր պրոֆ. Հ. Ա. Օրբելին» (с. XI—XII).

12. *И. Орбели*. Развалины Ани. История. Современное состояние. Раскопки. Издание журнала «Нева». СПб., 1911, ИТ, с. 1—22. Գրքի վաճառքից ստացված ամբողջ գումարը տրվեց Անիի հնագրանին: 1911 թ. էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում հրատարակվեց այդ գրքույկի հայերեն թարգմանությունը, որը լույս տեսավ նաև առանձին:

13. *И. Орбели*. Колокол с анийскими орнаментальными мотивами XII—XIII вв., ЗВОРАО, т. XX, вып. 1, 1919, с. 023—039. ИТ, с. 175—186.

14. Մեղրեկումները քաղված են անդրանիկ հրատարակության 024—025, 038 էջերից, տե՛ս նաև՝ ИТ, с. 176, 185.

15. Новый энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., т. 3, стлб. 664—674.

16. *И. А. Орбели*. Фольклор и быт Мокса. М., 1982.

17. *Давид Сасунский*. Армянский народный эпос. М.—Л., 1939, (вступительная статья).

18. Там же, с. XXV.

19. Там же, с. XXVI.

20. Там же, с. XXIX.

21. *И. А. Орбели*. Армянский героический эпос. Ереван, 1956 (նույնը հայերեն՝ Երևան, 1956):

22. *И. А. Орбели*: Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VII в.—ХВ, т. II, вып. I, 1913, с. 105—142; Шесть армянских надписей VII—X вв.—ХВ, т. III, вып. I, 1914, с. 72—91; Указатель слов и имен к 13 армянским надписям VII века—там же, с. 95—100; Две строительские надписи князей Камсараканов—ХВ, т. III, вып. 3, 1914, с. 297—306; Багаванский храм и его надписи—ХВ, т. V, вып. 2, 1915, с. 129—143; Армянские надписи на камне—там же, с. 147—154; Надписи

Санаинского моста—ХВ, т. IV, вып. 2, 1915 с. 191—192; надпись Берладзорского моста,—там же, с. 192—194. *Բոլորը գերազանցած են՝* ИТ, с. 371—439, 451—476.

23. *И. А. Орбели.* О двух терминах в надписях Ани. Известия РАИМК, т. 1, 1921, с. 391—399. ИТ, с. 477—481.

24. Памятники армянской эпиграфики. I. Надписи Мармашена. Собрал и подготовил к печати Иосиф Орбели. С тремя автотипическими таблицами. Издание Анийского музея древностей. Пг., 1914. ИТ, с. 440—450.

25. *Գրվան հայ վիճազրույթյան պրակ 2. Գործիքի, Միտիանի և Ղափանի շրջաններ: Կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960: Հայ վիճազրույթյան գրվանի նախապատմության մասին տե՛ս հաջորդ ծանոթագրության մեջ վկայակոչված աշխատությունը, էջ XXVII—XXVIII:*

26. *Գրվան հայ վիճազրույթյան պրակ 1. Անի քաղաք: Կազմեց՝ Զ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966: Զ. Օրբելու կազմած «Գրվանի», ինչպես նաև նրա տպագիր ու անտիպոգրային աշխատությունների պատշաճ հրատարակությունների գործում անուրանալի վաստակ ունի նրա աշակերտ, տիպ. Բ. Ն. Առաքելյանը: Պ. Մ.*

27. *И. Орбели.* Два серебряных ковша XVI века с армянской и греческой надписями.—ХВ, т. V, вып. 1, 1916, с. 1—13 (*հմմտ. նաև՝* т. V, вып. 2, с. 144—146). ИТ, с. 205—216.

28. *А. Я. Каковкин.* Армянский серебряный ковш XVI века.—*ЗВУЗ ԳԱ կարգի համարակալան գիտությունների, 1977, № 3:*

29. *И. А. Орбели и К. В. Тревер.* Сасанидский металл. Художественные предметы из золота, серебра и бронзы. М.—Л., 1935. *Զ. Ա. Օրբելու և Կ. Վ. Տրեվերի հեղինակակցությամբ լույս է տեսել մեկ ուրիշ աշխատություն ևս՝ И. Орбели и К. Тревер. Шатранг—книга о шахматах. Л., 1936.*

30. *Iosef Orbelli.* Sāsānīan and early islamic metalwork. — *A Survey of Persian Art. From prehistoric times to the present* London and New York, 1938, p. 716—770.

31. *И. Орбели.* «Восток», кн. 4, 1924. ИТ, с. 269—291; Временная выставка сасанидских древностей. Пг., 1922, с. 6.

32. *И. Орбели.* Мусульманские изразцы. Пг., 1923, с. 6; ИТ, с. 253—254

33. *И. Орбели.* Мусульманский Восток. Л., 1925, с. 3—4.

34. *И. Орбели.* О классовых корнях некоторых традиций исторической науки.—Сообщения ГАИМК, 1931, № 1, с. 13. ИТ, с. 293. *Պարբերակների առաջին պրակը (ուր գծակցված է Զ. Օրբելու հոդվածը) լույս է տեսել իմրագրության հետևյալ ծանուցումով: «Статья И. Орбели «О классовых корнях некоторых традиций исторической науки», написанная для «Сообщений» ГАИМК, по недоразу-*

мению в настоящем № помещена вопреки желания автора». *Քամանակին Կ. Վ. Տրեվերի ինձ առել է, որ Զ. Օրբելին դեմ է եղել իմրագրության կողմից դրված վերնագրին:*

35. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. Ленинград, сентябрь, 1935. Редактор академик И. А. Орбели. М.—Л., 1939, с. 151, ИТ, с. 363.

36. *Տե՛ս* ИТ, с. 364.

37. *И. В. Мегрелидзе.* Иосиф Орбели. Тб., 1983, с. 94—107.

38. Памятники эпохи Руставели. Л., 1938, с. 20—21. ИТ, с. 581.

39. Вопросы и решения вардапета Ананини Ширакаци, армянского математика VII века. Издал и перевел И. А. Орбели. Пг., 1918; ИТ, с. 512—531. *Գիրքն ունի նաև հայերեն տիտղոսաթերթ՝ «Ցաղագս հարցման և լուծման երիցս Երաննալ Անանիայի վարդապետի Շիրակացույ. տպագրեաց Յ. Արբելի. Պետրոզոպոլ, 1834 է»: Ինչպես ասվեց Ա գլխում, գիրքը շարված է հեղինակի ձեռքով:*

40. *И. А. Орбели.* Описание Версаля в армянской записи 1863 г.—Известия РАИМК, т. 1, 1921, с. 391—399; ИТ, с. 532—538.

41. *Եցիւն.* О Вардане и войне армянской. Пер. с древнеармянского академика И. А. Орбели. Подготовка к изданию, предисловие и примечания К. Н. Юзбашяна. Ереван, 1971.

42. Памятники эпохи Руставели, с. 139—158. ИТ, с. 559—569.

43. *Иосиф Орбели.* Басня средневековой Армении. М.—Л., 1956.

44. *И. А. Орбели.* Избранные труды в двух томах. Т. I. Из истории культуры и искусства Армении X—XIII вв. М., 1968, с. 209—385, 420—504, 521—534.

45. *И. А. Орбели.* О первоначальной форме купола Ахтамарского храма. ЗВОРАО, т. XXV, 1921, с. 293—300; ИТ, с. 222—228.

46. *Տե՛ս 44 ծանոթագրության հղումը, էջ 17—204, 359—419:*

4

1. *И. В. Мегрелидзе.* Иосиф Орбели, с. 7—8.

2. *Առաջին վրայը, Անիում, Երևան, 1979, էջ 33:*

3. *Նույն տեղում, էջ 34—35: Ա. Վրույրի հուշերը անգնահատելի սկզբնաղբյուր են պեղումների առթյան վերականգնելու համար: Մինչդեռ Զր. Մաթևոսյանի «Չեզոք գոտի» երկը, որը նույնպես վերաբերում է պեղումների շրջանի Անիին, դժբախտաբար, թույլ զուգորդություններ է առաջացնում:*

4. *Նույն տեղում, էջ 37—38:*

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ЖМНП—«Журнал Министерства народного просвещения».
 ЗВОРАО—«Записки Восточного отделения Русского Археологического общества».
 ИАН—«Известия Академии наук».
 ИТ—И. А. Орбели. Избранные труды. Ер., 1963.
 ПИДО—«Проблемы истории докапиталистических обществ».
 РАИМК—«Российская Академия истории материальной культуры».
 ТР АГФ—«Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии».
 ХВ—«Христианский Восток».

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	5
Ա. Կյանքն ու գործունեությունը	7
Բ. Գիտական ժառանգությունը	62
Գ. Խառնվածքի որոշ գծեր	91
Մանրագրություններ	103
Հապավումների ցանկ	110

ԿԱՐԵՆ ՄԿՐՏՁԻ ՅՈՒՋՐԱՇՅԱՆ

Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի

Հրատ. խմբագիր Ա. Լ. Սահակյան
Նկարիչ Կ. Կ. Ղաֆաղարյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հարությունյան
Սրբագրիչ Է. Ա. Սոխիկյան

ИБ № 1477

Հանձնված է շարվածքի 8.09.1987 թ.: Ստորագրված է տպագրության
8.10.1987 թ.: ՎՖ 08268 Չափը $84 \times 108 \frac{1}{32}$, թուղթ № 2: Տառատեսակ
«գրքի սովորական», բարձր տպագրություն: Պայմ. 6,3 մամ., տպագր.
7,0+4 թերթ ներդիր մամուլ: Ներկ. մամուլ 6,3: Հրատ.-հաշվարկ. 4,95
մամուլ: Տպարանակ 3000: Հրատ. № 7182: Պատվեր № 641: Գինը 65 կոպ.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна, 24.